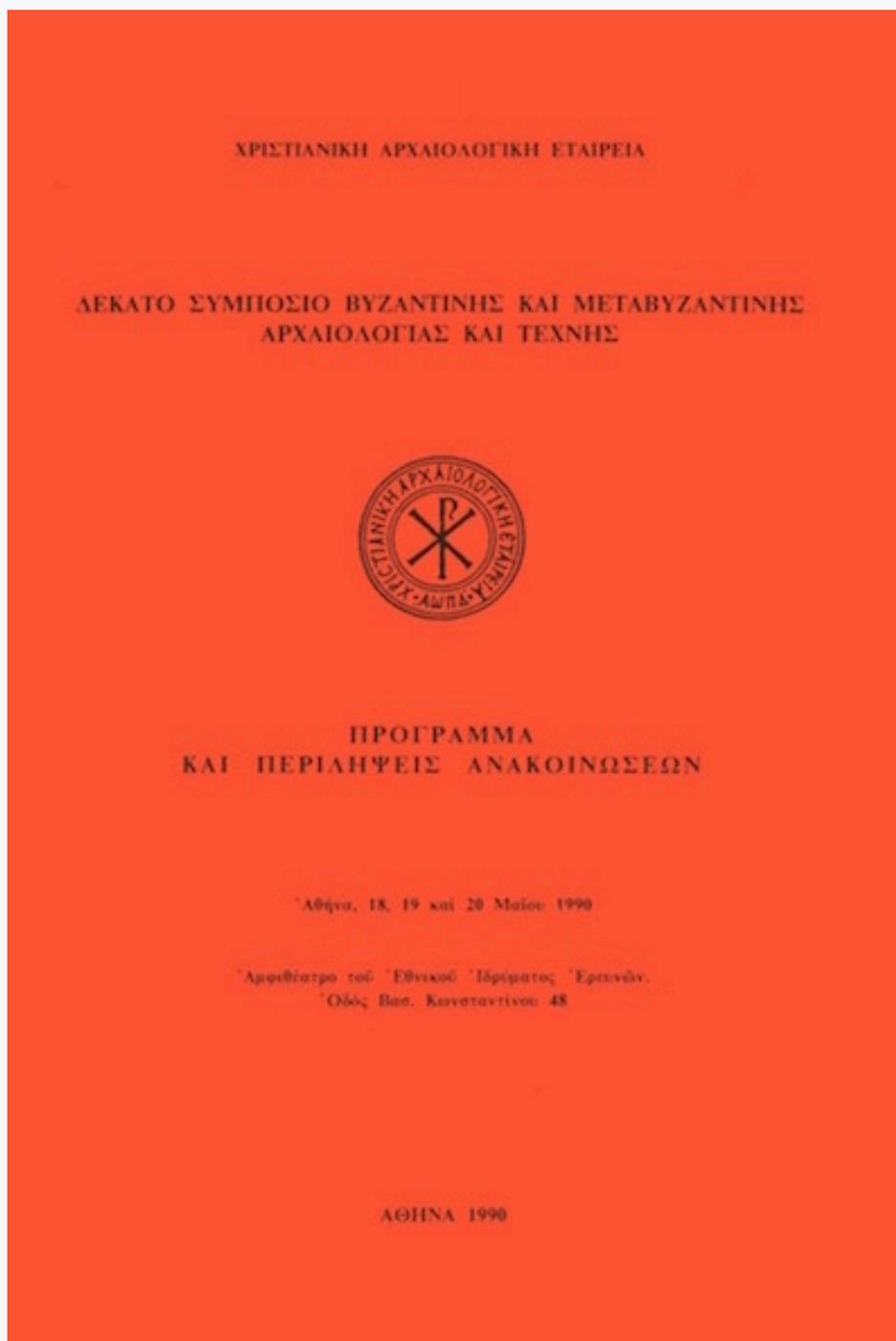
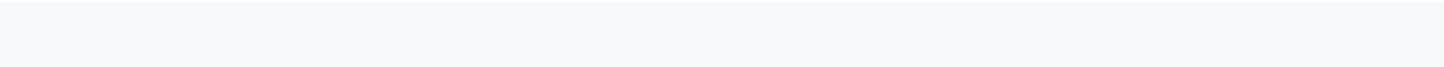

Ετήσιο Συμπόσιο Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 10, Αρ. 10 (1990)

Δέκατο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΔΕΚΑΤΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΚΑΙ ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΩΝ

Ἀθήνα, 18, 19 καί 20 Μαΐου 1990

Ἀμφιθέατρο τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἑρευνῶν.
Ὁδός Βασ. Κωνσταντίνου 48

ΑΘΗΝΑ 1990

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΔΕΚΑΤΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΚΑΙ ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΩΝ

Ἀθήνα, 18, 19 καί 20 Μαΐου 1990

Ἀμφιθέατρο τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἑρευνῶν.
Ὀδός Βασ. Κωνσταντίνου 48

ΑΘΗΝΑ 1990

Πρώτος κλείνει η πρώτη δεκαετία εαρινών Συμποσίων της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας με αντικείμενο τη Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη και Αρχαιολογία. Όπως και στα δύο προηγούμενα έτη και στο Δέκατο Συμπόσιο η μία από τις τρεις ημέρες θα είναι αφιερωμένη σε ένα ειδικό επιστημονικό θέμα. Το Διοικητικό Συμβούλιο στην προσπάθειά του να αναδείξει και να πλουτίσει το πρόγραμμα απασχόλησε την διοργάνωση Στοργυλής Τράπεζας με θέμα "Το τέλος της Αρχαιότητας στις πόλεις και στην ύπαιθρο με βάση τα αρχαιολογικά ευρήματα του 6ου και του 7ου αιώνας". Αποκάλεσε επίσης να αναθέσει τον συντονισμό της Στοργυλής αυτής Τράπεζας στον Εταίρο κ. Χαράλαμφο Μπακιριτζή, Έφορο των Αρχαιοτήτων και Επίκουρο Καθηγητή στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Τα μέλη της Εταιρείας ειδοποιήθηκαν εγκαίρως για το ειδικό θέμα και όλοι οι ενδιαφερόμενοι ήλθαν σε επαφή με τον συντονιστή. Προέκυψε έτσι ένα σύνολο 23 ανακοινώσεων επί του ειδικού θέματος με την κατάλληλη επιστημονική δομή του οποίου η παρουσίαση θα γίνει το Πάσχα, 19 Μαΐου. Το απόγευμα της ίδιας ημέρας θα πραγματοποιηθεί η συζήτηση της Στοργυλής Τράπεζας η οποία αργότερα θα γενικευθεί.

Οι υπόλοιπες ανακοινώσεις έφθασαν τις 24 οι οποίες κατανομούνται στο πρόγραμμα ως εξής: Το πρωί της Παρασκευής είναι αφιερωμένο στην Αρχιτεκτονική, με δέκα ανακοινώσεις. Το απόγευμα της ίδιας ημέρας σε διάφορα ζητήματα παλαιοχριστιανικής τέχνης, μνημειακής τοπογραφίας κ.ά. (έξι ανακοινώσεις). Το πρωί της Κυριακής είναι αφιερωμένο στη Βυζαντινή και μεταβυζαντινή ζωγραφική με οκτώ ανακοινώσεις.

Διευκρινιστικές ερωτήσεις προς τους ομιλητές προβλέπονται στο τέλος κάθε συνεδριάσεως. Γενικές συζητήσεις θα γίνουν το βράδυ της Παρασκευής και του Σαββάτου όπως και το μεσημέρι της Κυριακής. Κατά το απόγευμα της Κυριακής 20ης Μαΐου θα πραγματοποιηθεί η τακτικής ετήσια Γενική Συνέλευση των μελών της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας.

Παρακαλούνται θερμά οι ομιλητές να τηρούν με σχολαστικότητα τα όρια του προγράμματος του Συμποσίου, έτσι ώστε να μην προκύβουν προβλήματα κατά την εφαρμογή του και να απομένει αρκετός χρόνος για τις συζητήσεις στο τέλος των συνεδριάσεων.

Η Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία ευχαριστεί το Υπουργείο Πολιτισμού, το οποίο δια του Τμήματος Συνεδρίων ενισχύει οικονομικά, όπως και κατά τα προηγούμενα έτη, το ετησίον Δέκατο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης.

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΔΕΚΑΤΟΥ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ

Παρασκευή, 18 Μαΐου 1990

Πρωινή συνεδρίαση. Προεδρεύουν: Νικόλαος Δρανδάκης, Γιώργος Βελένης.

- 9.30 Έναρξη του Συμποσίου. Εισαγωγή και ανακοινώσεις από τον Πρόεδρο της ΧΛΕ.
- 9.45 Ίωάννα Στουφλή - Πουλημένο. Όναός της Άγίας Θέκλας στις Άνω Βολίμες της Ζακύνθου.
- 10.00 Άφροδίτη Πασαλή. Όναός της Μεταμορφώσεως στην Δελίχη Έλασσώνος.
- 10.15 Φαίδων Χατζηαντωνίου. Νεώτερα στοιχεία από τον νόρθηκα του καθολικού της Ίερās Μονής Βατοπεδίου.
- 10.30 Διάλειμμα
- 10.45 Μαρλίνα Κουφοπούλου - Μυριανθέωσ. Τά παρεκκλήσια του κεντρικού πυρήνα της Ίερās Μονής Σινά.
- 11.00 Ίωακείμ Παπάγγελος. Πρόταση άποκαταστάσεως του άρχικού τέμπλου της Όμορφοεκκλησίας Καστοριάς.
- 11.15 Χάρις Καλλιγιά. Μιά νέα άνέγνωση κεραμοπλαστικού στην άκρόπολη της Μονεμβασίας.
- 11.30 Plamen Topčev. Μερικές εικόνογραφικές λεπτομέρειες στις παραστές ίάσεως του παραλυτικού, στην Κολυμβήθρα Βηθεσδά.
- 11.45 Διάλειμμα
- 12.00 Χαράλαμπος Μπούρας. Περί τήν χρονολόγηση του καθολικού της Περιβλέπτου, στά Πολιτικά Εύβοίας.
- 12.15 Σωτήρης Βογιατζής, Θάλεια Καλογερέα. Οίκοδομικές φάσεις του Άγίου Χαραλάμπους Καλαμάτας.
- 12.30 Κώστας Οίκονόμου. Ό σταυρεπίστεγος ναός τών Ταξιαρχών στη Βίτσα Ζαγορίου.
- 12.45 Έρωτήσεις πρόσ τούς όμιλητές.

Άπογευματική συνεδρίαση. Προεδρεύουν: Δημήτριος Πάλλας, Όλγα Γκράτζιου.

- 5.15 Γεώργιος Άντουράκης. Όπόμνημα περί της κρύπτης και της βασιλικής του Ίλισσού. Όπόψεις, προβλήματα, προστασία και άξιοποίηση τών μνημείων.
- 5.30 Λουκία Όρφανοσ. Ό παλαιοχριστιανική πόλη της Ρόδου, μέσα από τίς άνασκαφές.
- 5.45 Εύγενία Χαλκιά. Έργαστήριο παλαιοχριστιανικών τραπεζών στην Άττική.
- 6.00 Μαρία Μαυροειδής. Συμβολισμός στην διακόσμηση παλαιοχριστιανικών θωρακίων.
- 6.15 Διάλειμμα
- 6.30 Παναγιώτης Βελισσαρίου. Ό μονή του Όσίου Νίκωνος στην Λακεδαιμονία. Τοπογραφικός έντοπισμός.
- 6.45 Άννα - Μαρία Κάσδαγλη. Τά χριστιανικά νομίσματα στην Ρόδο. Μιά πρώτη προσέγγιση.
- 7.00 Έρωτήσεις πρόσ τούς όμιλητές.
- 7.30 Συζήτηση επί τών ανακοινώσεων ώς τίς 8.40 μ.μ.

Σάββατο, 19 Μαΐου 1990

Πρωινή συνεδρίαση. Προεδρεύει ο συντονιστής του προγράμματος Χαράλαμπος Μπακιρτζής.

- 8.45 Άννα Άβραμέα. Συνοπτική αναφορά απόψεων που διατυπώθηκαν για την έννοια της συνέχειας, τομής και μεταβολής στην πόλη και την ύπαιθρο (4ος-7ος αί.).
- 9.00 Χαράλαμπος Μπακιρτζής. Τό τέλος της αρχαιότητας στην Ανατολική Μακεδονία.
- 9.15 Γεώργιος Γούναρης. Νεώτερα ευρήματα από τους Φιλίππους στά τέλη της παλιοχριστιανικής εποχής.
- 9.30 Ά. Μέντζος και Ε. Πελεκανίδου. Παρατηρήσεις για την διαμόρφωση του συγκροτήματος του Οκταγώνου Φιλίππων στο τέλος της παλιοχριστιανικής περιόδου.
- 9.45 Δημήτριος Παντερεμάλης. Σεισμικές καταστροφές στο Δόν.
- 10.00 Παύλος Λαζαρίδης. Τό τέλος της αρχαιότητας στις Φθιώτιδες εθβες.
- 10.15 Διάλειμμα
- 10.45 Δημήτριος Τριανταφυλλόπουλος. Χαλκίδα και Εύβοια από τον Προκόπιο ("περί κτισμάτων") στον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο ("περί θεμάτων"): Μιά πτυχή του "Σλαβικού ζητήματος".
- 11.00 Άφέντρα Μουτζάλη. Η πόλη των Πατρών κατά τον 6ο και 7ο αιώνα. Προβλήματα και προσεγγίσεις.
- 11.15 Άναστασία Οϊκονόμου. Παλιοχριστιανικό Άργος (5ος-7ος αί.).
- 11.30 Ροδονίκη Έτζέογλου. Η εγκατάλειψη των αρχαίων πόλεων και της ύπαιθρου και η εγκατάσταση σε "πόλεις-καταφύγια". Αρχαιολογικά δεδομένα από τή Νότια Λακωνία.
- 11.45 Άννα Άβραμέα. Χάλκινες πόρπες Πελοποννήσου, χρονολογική επανεξέταση.
- 12.00 Τό τέλος της παλιοχριστιανικής περιόδου και η αρχή του μεσαίωνα στην πόλη της Ρόδου: Θεόδωρος Άρχοντόπουλος. Άνασκαφή στην οδό Άγησάνδρου. Έλένη Παπαβασιλείου. Άνασκαφή στο Δεμιρλί (έκκλησία του Άρχαγγέλου Μιχαήλ).
- 12.15 Ναταλία Πούλου-Παπαδημητρίου. Η Σάμος κατά τον 6ο και τό πρώτο μισό του 7ου αιώνα: η προσφορά του αρχαιολογικού υλικού.
- 12.30 Μάντω Οϊκονομίδου. "Ο θησαυρός" της Σάμου, 1983.
- 12.45 Φανή Δροσογιάννη. "Ο θησαυρός" της Σάμου, 1983.
- 13.00 Χαράλαμπος Σιγάλας. Τό τέλος των παραλίω οικισμών της Εήρας.
- 13.15 Άθανάσιος Παπαγεωργίου. Τό τέλος της αρχαιότητας στην Κύπρο.
- 13.30 Έρωτήσεις προς τους διμητές.

Άπογευματινή συνεδρίαση. Προεδρεύει ο Χαράλαμπος Μπακιρτζής.

- 5.00 Μάντω Οϊκονομίδου, Γιάννης Τουράτσος. Νομισματικοί "θησαυροί" του και αρχών 7ου αί. από τον Έλλαδικό χώρο.
- 5.15 Εύτέρπη Μαρκή. Τό τέλος της αρχαιότητας και η εισαγωγή των νεκρών στην πόλη. Η περίπτωση της Θεσσαλονίκης.
- 5.30 Παναγιώτα Άσημακοπούλου-Άτζακ. Η διάκριση της αρχαιότητας με βάση τήν μαρτυρία των παραστάσεων και τήν βοήθεια των κειμένων. Μιά πρώτη προσέγγιση.
- 5.45 Κωνσταντίνος Μέντζος-Μεϊμάρης. Τό τέλος της αρχαιότητας στις πόλεις και τήν ύπαιθρο, όπως μαρτυρείται στις επιτύμβιες επιγραφές.
- 6.00 Διονυσία Μψίου. Η πολιτική των αυτοκρατόρων για τίς πόλεις. Μιά προσπάθεια έρμηνείας της παρακμής των πόλεων.
- 6.15 Διάλειμμα
- 6.30 Στρογγυλή τράπεζα και γενική συζήτηση ως τίς 9.00 π.μ.
Συντονιστής ο Χαράλαμπος Μπακιρτζής.

Κυριακή, 20 Μαΐου 1990

Πρωινή συνεδρίαση. Πρεσβευτούν Μυρτάλη Ποταμιάνου, Νίκος Ζίας.

- 10.15 Χ α ρ ά Κ ω ν σ τ α ν τ ι ν ὶ δ η. Ὁ 32ος Κανόνας τῆς Πενθέκτης ἐν Τρούλλῳ Συνόδου (692) στή εἰκονογραφία τῆς ἑψίδας.
- 10.30 Τ ῦ τ ο ς Π α π α μ α σ τ ο ρ ά κ η ς. Ἡ ἀφιερωτική ἐπιγραφή τῆς Παναγίας Κοιμηλίδικης στήν Καστοριά.
- 10.45 Σ τ α ῦ ρ ο ς Μ α δ ε ρ ά κ η ς. Μία ἐκκλησία τοῦ 14ου αἰῶνος στήν Κρήτη.
- 11.00 Ν ι κ ὸ λ α ο ς Δ ρ α ν δ ά κ η ς. Σπαράγματα τοιχογραφιῶν ἀπό τά παρεκκλήσια τοῦ Μυστρά.
- 11.15 Ἴ ο υ λ ῖ α Π α π α γ ε ω ρ γ ῖ ο υ. Ἡ χρονολόγηση τοῦ ναοῦ τῶν Ταξιαρχῶν στό Κάστρο Γερακίου.
- 11.30 Διάλειμμα
- 12.00 Γ ι ῶ ρ γ ο ς Κ α κ α β ά ς. Παρατηρήσεις σέ μιá κρητική εἰκόνα τῆς γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ.
- 12.15 Μ α ρ ῖ α Κ α ρ α ν ά κ η - Λ ά π π α. Κρητικές εἰκόνες σέ ἰδιωτικές συλλογές.
- 12.30 Ἀ ν α σ τ α σ ῖ α Τ ο ῦ ρ τ α. Οἱ τοιχογραφίες τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 16ου αἰῶνα στόν ναό τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου Λίγινιου.
- 12.45 Ἐρωτήσεις πρός τοὺς ἡμιλητές καί συζήτηση ὡς τίς 13.00.
- 13.00 Συμπεράσματα ἀπό τό Δέκατο Συμπόσιο τῆς ΧΑΕ.

Ἀπόγευμα

- 6.30 Ἐτησία τακτική Γενική Συνέλευση τῶν μελῶν τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας γιά τό ἔτος 1990.

ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΩΝ

ANNA ABRAMEA ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ: ΘΕΩΡΙΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ

Για την ιστορική εποχή που εξετάζεται στο "Συμπόσιο", η στροφή του βου και ο 7ος αί., σταθμός στη ιστοριογραφία του Βυζαντίου, καλούνται οι αρχαιολόγοι να διευκρινίσουν, διαφωτίσουν και προσφέρουν νέα στοιχεία.

Όπως είναι γνωστό διάφορες θεωρίες διατυπώθηκαν σχετικά με το τέλος της αρχαιότητας, που συνοπτικά διαχωρίζονται σ' αυτές που υποστηρίζουν τη συνέχεια και σε εκείνες που διακρίνουν μία δραματική τομή που διακόπτει τη συνέχεια του αρχαίου αστικού πολιτισμού.

Ο Cyril Mango γράφει ότι " κανείς δεν αρνείται ότι αυτό που αποκαλούμε πρώιμο Βυζάντιο ή υστερό ρωμαϊκό κόσμο αποτελούσε την άμεση συνέχεια της αρχαιότητας. Εντούτοις αυτός ο κόσμος έφθασε σε ένα απότομο και δραματικό τέλος κατά τη διάρκεια του 7ου αί. με ουσιαστική εξαφάνιση των πόλεων και με μια γενική μετάβαση σε γεωργική κατάσταση. Εφόσον ο αρχαίος πολιτισμός ήταν βασισμένος στην πόλη το Βυζάντιο μετά τον 7ο αί. ήταν αναγκαστικά κάτι διαφορετικό".

Ο G.Weiss (1977) ανέλιζε να αποδειχθεί τη "συνοχή στην κοινωνική δομή" στα χρόνια της μετάβασης από την αρχαιότητα στον μεσαίωνα. Κατά τους Kazdan και Cutler (1982) η θέση του Weiss που αφορά στη συνέχεια της πόλης από τον 3ο ως τον 10ο αί. μέσα από τη βαθμιαία αλλαγή της δεν στηρίζεται στις πηγές. Οι ίδιοι υποστηρίζουν ότι η επιφανειακά ανθούσα πόλη βρισκόταν σε κατάσταση στασιμότητας και για να καταρρεύσει χρειαζόταν ένα πλήγμα. Μία νέα κοινωνία γεννήθηκε βασισμένη κυρίως στην υπαίθρο, στην οποία λειτουργούσαν απλούστερες κοινωνικές ομάδες.

Πρέπει εντούτοις να τονιστεί ότι στις γενικές συνθέσεις το θέμα αντιμετωπίστηκε στο σύνολό του και παρόλο ότι τονίστηκε η μετάβαση και η βαθειά δομική αλλαγή της εποχής (4ος - 7ος αί.) η εσωτερική αυτή εξελικτική αλλαγή δεν αναλύθηκε, τουλάχιστον όσον αφορά στην Ελλάδα. Οι όροι πρώιμο Βυζάντιο και υστερό ρωμαϊκό κράτος χρησιμοποιήθηκαν συμβατικά για ολόκληρη τη χρονική περίοδο και αυτή η μετάβαση από τα τέλη του 4ου στους 5ο και 6ο αί. έγινε αντικείμενο βραχύτατης διαπραγμάτευσης. Οι υποστηρικτές της συνέχειας αναφέρθηκαν στην κλασική αρχαιότητα με όρους = στατικούς, ενώ στην έννοια αλλαγή, που περιλαμβάνει μετάβαση και αλλοιώσεις στους αστικούς θεσμούς έδωσαν αρνητική όψη. Και ενώ όλοι συμφωνούν για το χρόνο του τέλους της αρχαιότητας, λίγους αναρωτιούνται για την αφετηρία και σε ποια φάση της διαδρομής της εκλαμβάνεται. Με το ερώτημα αυτό υπήχη πρέπει να εξεταστεί η μνημειακή όψη των αστικών κέντρων. Στα ερωτήματα εξάλλου που αναφέρονται στο πολιτικό επίπεδο (π.χ. η παράδοση πολιτική του Ιουστινιανού απέναντι στο Ιλλυρικό) δεν έχουν δοθεί απαντήσεις, ενώ στο επίπεδο της εσωτερικής οργάνωσης τα προβλήματα δεν έχουν μελετηθεί.

Η αρχαιολογική έρευνα ανανεώνοντας την προβληματική της αντιμετώπισε το ζήτημα της καταστροφής, εξαφάνισης, εγκατάλειψης των αστικών κέντρων και τόνισε ότι η πόλη είναι κάτι άλλο από μια σειρά μεμονωμένων μνημείων. Παράλληλα επιτόπιες έρευνες στην Ελλάδα έδειξαν ότι ένα σύστημα οικισμών εστιασμένων σε ένα μικρό αριθμό εγκαταστάσεων μπορεί να είναι έκφραση οικονομικής ευμάρειας.

Η ανάγκη να εξεταστεί ένας όσο το δυνατόν μεγαλύτερος αριθμός θέσεων και να εντοπιστεί η τοπική παραλλαγή έχει τονιστεί. Ίσως μόνον τότε θα φανεί αναρχέστερα η προσαρμοστικότητα του Βυζαντίου στις δικές του ανάγκες.

ANNA AVPAMEA

ΧΑΛΚΙΝΕΣ ΠΟΡΠΕΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ: ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΑΝΕΞΕΤΑΣΗ

Από το 1937, όταν η G.I. Davidson πρωτοδημοσίευσε ορισμένες πόρπες από την Κόρινθο και διατύπωσε την άποψη ότι ανήκαν σε πολεμιστές Αβάρους, το ζήτημα απασχόλησε τους μελετητές (Zeiss, Werner, Πάλλας, Ρορονίς) οι οποίοι διατύπωσαν σοβαρές επιφυλάξεις για τη θεωρία της. Όμως παρά το γεγονός ότι η σύγχρονη έρευνα αποδέχεται χωρίς επιφυλάξεις τη βυζαντινή καταγωγή αυτών των αντικειμένων, ο χρονολογικός τους προσδιορισμός δεν προχωρεί πέρα από τον 7ο αιώνα και στις περισσότερες ιστορικές συνθέσεις οι πόρπες αυτές αποτελούν χρονολογική ένδειξη για το τέλος του 6ου αι. και τις αρχές του 7ου αι.

Οι Σοβιετικοί επιστήμονες A.K. Ambroz (1971) και A.J. Ajbabin (1982) μελετώντ' το υλικό από τη ΝΑ. και Ν. Κριμαία καθιέρωσαν μία χρονολογική κατάταξη σύμφωνα με την οποία οι βυζαντινές πόρπες τύπου "Κορίνθου", "Bal-Gota", "Μπολώνιας", "Τραπεζούντος" καθώς και οι σταυρόσχημες ανήκουν στην περίοδο που εκτείνεται από τα μέσα του 7ου αι. μέχρι και τα μέσα του 9ου αι.

Η νέα αυτή χρονολογική πρόταση μας οδηγεί στην αναθεώρηση της χρονολογίας των θραυστών στους οποίους βρέθηκαν οι πόρπες αυτών των τύπων και ειδικά στους τάφους από τις βασιλικές Αθηνών, Κορίνθου και στο Τηγάνι της Μάνης. Επιβεβαιώνεται επίσης το χωρίο του "Χρονικού της Μονεμβασίας" στο οποίο αναφέρεται ότι η ανατολική πλευρά της Πελοποννήσου από την Κόρινθο ως τον Μαλέα είχε μείνει καθαρή από Σλάβους και ότι ένας στρατηγός εστάλετο εκεί από τον αυτοκράτορα. Όπως έγραψε ο Paul Lemerle στο σημείο αυτό το "Χρονικό" περιλαμβάνει ένα από τα πιο ενδιαφέροντα στοιχεία και το λιγότερο αμφισβητούμενο.

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΚΡ. ΠΤΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΤΟΥ ΙΛΙΣΣΟΥ

Απόψεις-προβλήματα-προστασία-άξιοποίηση.

Ἡ προστασία καὶ ἡ ἀποκατάσταση τῶν μνημείων αὐτῶν ἀποτελεῖ **ιστορικό χρέος** – καὶ μάλιστα **ἐπείγον** – τῆς σημερινῆς Ἀθήνας, ἡ ὅποια ὀφείλει πολλὰ στὴν παλαιοχριστιανικὴ πόλη (τοῦ 4ου-6ου αἰῶνα) καὶ πρέπει σύντομα νὰ ἀναποδώσει τὴν ὀφειλὴ τῆς αὐτῆ! Καλῶς ἢ κακῶς ὅλα σχεδὸν τὰ παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα τῆς Ἀθήνας «**θυσιάστηκαν**» γιὰ νὰ προβάλονται τὰ εἰδωλολατρικά Ἱερά (Παρθενώνας, Ἐρέχθειο, Θησεῖο κ.λπ.). Ἡ σημερινὴ Ἀθήνα στερεῖται, δυστυχῶς, παλαιοχριστιανικῶν μνημείων, ἐνῶ π.χ. ἡ Θεσσαλονίκη ἔχει τὶς περίφημες βασιλικὲς τοῦ Ἁγ. Δημητρίου καὶ τῆς Ἀχειροποιήτου. Ἡ ἔλλειψη αὐτῆ θὰ πρέπει σύντομα νὰ συμπληρωθεῖ μετὴν ἀξιοποίηση καὶ ἀποκατάσταση τῶν παλαιοχριστιανικῶν μνημείων τοῦ Ἱλισσοῦ, τῆς κρύπτης καὶ τῆς βασιλικῆς. Δὲν δικαιολογεῖται πλέον νὰ ὑπάρχει ἓνα τεράστιο λειτουργικὸ καὶ καλλιτεχνικὸ **κενὸ** ἢ καὶ μιά ἀδικαιολόγητη πολιτιστικὴ διάσπαση – μιάς περίπου χιλιετηρίδας! – στὴν πόλη τῶν Ἀθηνῶν, τὴν πρωτεύουσα τῆς Ἑλλάδος.

1. Ἀρχικὰ ἐπιβάλλεται νὰ κατασκευασθεῖ μιά σταθερὴ καὶ καλαίσθητη **περιμάνδρωση** ὅλου τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Χώρου (καὶ ἀπὸ τὶς τέσσερις πλευρὰς). Προηγούμενος ὁμως πρέπει νὰ ἀπελευθερωθεῖ καὶ νὰ «**ξεκαθαρισθεῖ**» ὀριστικά ἡ Βόρειο-ἀνατολικὴ καὶ ἡ Δυτικὴ πλευρὰ ἀπὸ τὶς ὁποῖες «**καταπατήσεις**», πρὸς τὰ καιροὺς ἐγέναν ἀπὸ τὸ Ἐθνικὸ Γυμναστήριον ἢ καὶ τὸ Κολυμβητήριον. Ἐπιβάλλεται ἐπίσης νὰ ἀφαιρεθοῦν ἀμέσως καὶ τὰ ὑπάρχοντα ἐκεῖ ἀκαλαίσθητα (παράνομα;) παραπήγματα, ἀποθήκες κ.λπ. Ἐννοεῖται ὅτι ἡ ἐξασφάλιση τοῦ ἀναγκαίου χώρου τοῦ περιβάλλοντος τῶν μνημείων τοῦ Ἱλισσοῦ θὰ ἀποτελέσει μιά βασικὴ προϋπόθεση γιὰ τὴ μελλοντικὴ ἀποκατάστασίν του. Παράλληλα πρέπει νὰ γίνῃ καθαρισμὸς τοῦ ὅλου χώρου, καὶ μάλιστα κοπὴ τῶν θάμνων καὶ τῶν δένδρων, τὰ ὁποῖα ἐμποδίζουν τὶς σχετικὰς ἐργασίες περιμάνδρωσεως καὶ ἀνασκαφῶν. Δυστυχῶς πρέπει νὰ «**θυσιασθοῦν**» ἀρκετὰ ὠραῖα καὶ πανύψηλα δένδρα (εὐκάλυπτοι καὶ κυπαρίσσια κυρίως), γιὰ τὴν περὶ ἀνάγκη ἢ καὶ τὸν «**ὀρθογωνισμό**» τοῦ χώρου ἀρχικά, καὶ στὴ συνέχεια γιὰ τὴν ἀποκατάστασιν καὶ προστασίαν τῶν μνημείων. Πρὸς τὸν σκοπὸ αὐτὸ ἀπαιτεῖται προηγουμένως ἡ ἐκπόνηση ἐιδικῆς –καὶ μάλιστα προκαταρκτικῆς– μελέτης θεμελιώσεως καὶ περιμάνδρωσεως μετὰ τελικὸ σκοπὸ τὴν ὀρθὴν στέγασιν ἢ καὶ τὴ μελλοντικὴ ἀποκατάστασιν τῆς κρύπτης καὶ τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἱλισσοῦ.

2. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι, παρὰ τὴν παρέλευσιν πολλῶν δεκαετιῶν, τὸ **αἶθριον** τῆς βασιλικῆς παραμένει ἀκόμη ἐν πολλοῖς ἄσκαφο καὶ ἀνεξερεύνητο. Οἱ λόγοι εἶναι πολλοὶ καὶ διάφοροι, κυρίως ὁμως ἔνεκα τῆς ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν «**καταπατήσεως**» τοῦ χώρου μετὰ τοῦ αἵθριου τοῦ ναοῦ καὶ τῶν παραπηγμάτων τοῦ Κολυμβητηρίου (τὸ ὁποῖο συνεχῶς ἐπεκτείνεται πρὸς τὸ μέρος τῆς βασιλικῆς). Ἐπιβάλλεται, λοιπόν, ἀρχικά ἢ πλήρως ἀπελευθέρωσιν τοῦ καταπατηθέντος χώρου, καὶ στὴ συνέχεια ἡ ὀλικὴ **ἀνασκαφὴ τοῦ αἵθριου**. Σημειωτέον ὅτι ὁ χώρος αὐτός –καθὼς καὶ ὁ χώρος τοῦ Ἐθνικοῦ Γυμναστηρίου– ἀνήκουν, εὐτυχῶς, στὸ Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν. Κατὰ συνέπεια, δὲν εἶναι δύσκολον νὰ κινηθεῖ ἡ σχετικὴ διαδικασία ὄχι μόνον γιὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τοῦ ἀναγκαίου χώρου, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ὀλοκλήρωσιν τῶν ἀνασκαφῶν καὶ πρὸς τὴ δυτικὴν πλευρὰ τοῦ ναοῦ –καὶ μάλιστα τοῦ αἵθριου– ἀρκεῖ οἱ ἀρμόδιοι φορεῖς νὰ θελήσουν καὶ νὰ τὸ ἀποφασίσουν (καὶ νομίζομε ὅτι δὲ δικαιολογεῖται ἄλλη ὀλιγωρία).

3. Πρέπει νὰ γίνων οἱ σχετικὲς συντηρητικὲς καὶ ἀνασθηλωτικὲς ἐργασίες γιὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῆς ἀρχικῆς στέγης τῆς κρύπτης, ἐνῶ παράλληλα θὰ πρέπει νὰ συντηρηθοῦν καὶ νὰ στερεωθοῦν καλὰ οἱ τοῖχοι, οἱ τάφοι, καὶ τὸ δάπεδον. Οἱ ἐργασίες αὐτὲς δὲν εἶναι δύσκολες, οὔτε καὶ πολὺ δαπανηρές.

Μέχρι όμως να αποφασισθεί ή ολοκληρωσή τους –πού ίσως και να χρονίσει– επιβάλλεται να κατασκευασθεί έστω και ένα καλαίσθητο υπόστεγο, το οποίο θα προστατεύει την κρύπτη από τα νερά τής βροχής και τών πλημμυρών. Θά ήταν εύχης έργο να κατασκευασθεί – μέσα ή και έξω από τήν ιστορική κρύπτη – ένα καλαίσθητο μνημείο με τή μορφή εικονοστασίου (με τίς σχετικές εικόνες) προς τιμή του Ἁγ. Λεωνίδα και τών συμμαρτύρων του, ώστε ο σεβάσμιος αυτός χώρος να αποδοθεί και πάλι στή Λατρεία, Ἐστω και μετά από τόσους αιώνες έρημώσεως.

4. Μετά τήν ολοκλήρωση τών σχετικών προστατευτικών και άνασκαφικών έργασιών – και μάλιστα του αίθριου – θά πρέπει να άρχισει και ή σωστή προστασία όλων τών επί μέρους τμημάτων τής μεγαλόπρεπης βασιλικής του Ἰλισσού, τής όποίας μόνο τά θεμέλια διασώζονται. Ἐπιβάλλεται δηλαδή να κατασκευασθούν και εδώ τά άπαραίτητα **προστατευτικά υπόστεγα**, τά όποία δέν θά πρέπει να απέχουν πολύ από τήν άρχική (ή τήν πολύ πιθανή) στέγαση του μνημείου. Ἐννοεΐται ότι τά υπόστεγα αυτά – πού πρέπει να γίνουν με τήν εύθύνη και τά σχέδια τών ειδικών – θά προστατεύσουν τό δάπεδο και τά θεμέλια του ναού, μέχρι να θελήσουν ή και να συμφωνήσουν οι ειδικοί για τήν άποκατάσταση του αξιόλογου αυτού μνημείου. Ἡ φάση όμως αυτή είναι άρκετά δύσκολη και μάλιστα πολύ δαπανηρή και ίσως καθυστερήσει άκόμη πολύ, δεδομένου ότι δέν υπάρχει όμοφωνία μεταξύ τών παλαιότερων και νεωτέρων μελετητών-άνασκαφών (Σωτηρίου, Χατζηδάκη, Ὁρλάνδου κ.ά.) ως προς τή μορφή τής στέγης του έγκαρσίου κλίτους, και μάλιστα του i. Βήματος. Μέχρι να αποφασισθεί ή τελική άποκατάσταση ή άναστήλωση του μνημείου – πού εύχόμαστε να μή χρονίσει πολύ – και όταν ολοκληρωθούν τά έστω και προσωρινά υπόστεγα, καλό θά ήταν να μεταφερθούν όλα τά εύρήματα τών άνασκαφών (γλυπτά, ψηφιδωτά, λύχνι κ.λπ.), και να γίνει εκεί ένα ειδικό «Μουσείου» τών μνημείων του Ἰλισσού. Ὡς γνωστόν, πολλά από τά εύρήματα αυτά φυλάσσονται σήμερα στο Βυζαντινό Μουσείο Ἀθηνών και έτσι άποκόπτονται από τά μνημεία, όπου και άνήκουν όργανικά.

5. Καλό θά ήταν να κατασκευασθεί μία καλαίσθητη **έπιγραφή** – ίσως δέ και ένα έκτενές ιστορικό διάγραμμα – και να άναρτηθεί σε περίοπτο σημείο του Ἀρχαιολογικού Χώρου του Ἰλισσού. Νά γίνει επίσης ή κατάλληλη **προβολή** τών μνημείων αυτών από τά μέσα μαζικής ένημερώσεως (Ράδιο-Τηλεόραση, Ἐφημερίδες, Περιοδικά κ.λπ.).

6. Νά προκηρυχθεί, τέλος, ειδικός **διαγωνισμός** (με χρηματικό έπαθλο) για τή συγγραφή μιάς συλλογικής-συνθετικής μελέτης, ή όποία θά ξεετάζει όλα τά ιστορικά, άρχαιολογικά, άγιολογικά κ.ά. στοιχεία, τά όποία σχετίζονται άμεσα ή έμμεσα με τά μνημεία αυτά. Οι συγγραφείς τής μελέτης αυτής (Ἀρχαιολόγοι, Θεολόγοι, Ἀρχιτέκτονες κ.ά.) να έχουν ως σκοπό τήν όρθή άποκατάσταση-άναστήλωση τών σεβασμιών αυτών Ἱερών, τά όποία πρέπει –πάση θυσία– να αξιοποιηθούν κατά τόν καλύτερο τρόπο και να αποδοθούν στή Λατρεία.

ΚΟΙΝΟΠΟΙΗΣΕΙΣ :

1. Προς τήν Ἱερά Σύνοδο τής Ἐκκλησίας τής Ἑλλάδος.
2. Προς τήν Προεδρία τής Δημοκρατίας.
3. Προς τήν Προεδρία τής Βουλῆς τών Ἑλλήνων.
4. Προς τήν Ἀκαδημία Ἀθηνών.
5. Προς τό Δήμο Ἀθηναίων.
6. Προς τό Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ καί Ἐπιστημῶν.
7. Προς τό Ὑπουργεῖο Ἐθνικῆς Παιδείας καί Ἐθνοσκευμάτων.
8. Προς τήν έν Ἀθήναις Ἀρχαιολογική Ἐταιρεία.
9. Προς τή Χριστιανική Ἀρχαιολογική Ἐταιρεία.
10. Προς τίς Θεολογικές Σχολές Ἀθηνῶν καί Θεσσαλονίκης.
11. Προς τίς Φιλοσοφικές Σχολές Ἀθηνῶν, Θεσσαλονίκης, Ἰωαννίνων καί Κρήτης.
12. Προς τά Πολυτεχνεῖα καί τίς Ἀρχιτεκτονικές Σχολές Ἀθηνῶν, Θεσσαλονίκης, Πατρῶν, Θράκης καί Κρήτης.
13. Προς τά μέσα μαζικῆς ένημερώσεως (Ράδιο - Τηλεόραση, Ἐφημερίδες, Περιοδικά).

Θεόδωρος ΑΡΧΟΝΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ ΚΑΙ Η ΑΡΧΗ ΤΟΥ
ΜΕΣΑΙΩΝΑ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ:
Β. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΗΝ ΟΔΟ ΑΓΘΕΑΝΔΡΟΥ

Η Ρόδος, όπως και άλλες πόλεις στη θωλή Ευρώπη, αλλά και στον Ελλαδικό χώρο, τόσο στα χρόνια της ιπποτοκρατίας όσο και στη βυζαντινή περίοδο, χωριζόταν με εσωτερικό τείχος σε δύο μέρη: Το ένα τμήμα, μικρό σε έκταση, στα βόρεια, ονομαζόταν Κολληάκιο, Chastel, Chateau, Castrum ή Conventus. Το άλλο, το μεγαλύτερο, περιλάμβανε την πόλη (burgus ή burgum). Η 4η Εφορεία άρχισε από το 1987 συστηματική έρευνα για το τείχος του Κολληακίου. Μέχρι σήμερα αποκαλύφθηκε ένας ακόμη πύργος, εξωτερικό μεταπύργιο τείχους της βυζαντινής περιόδου, ενώ παράλληλα προς αυτό διαπιστώθηκε νεότερο τείχος.

Η ανασκαφή η οποία μας απασχολεί διεξάγεται από τα μέσα Μαρτίου 1989 σε οικοπέδο της οδού Αξησάνδρου, την πρώτη νότια παράλληλη της Ιπποτών, πίσω από την αυλή του Αρχαιολογικού Μουσείου. Ο πύργος, που η τοιχοποιία του χαρακτηρίζεται από μεγάλους δόμους, ήταν ήδη γνωστός, όπως επίσης και τμήμα του νεότερου τείχους του Κολληακίου. Τμήμα του βυζαντινού τείχους αποκαλύφθηκε στη βορεινή πλευρά του οικοπέδου, προσκολλημένο στην Β. εξωτερική παρεία του πύργου, με προσανατολισμό Α-Δ. Βυζαντινό ναΐδριο με τρεις τουλάχιστον οικοδομικές φάσεις και τοιχογραφίες του τέλους του 12ου αιώνα βρέθηκε στο χώρο που καταλάμβανε το παλαιοχριστιανικό κτίσμα, όπως και βάσεις πεσσών έξω από το Β. και Ν. τοίχο της εκκλησίας. Τάφοι κάλυπταν μέρος βαπτιστηρίου, μέσα σε κόγχη του οποίου βρέθηκε μονοιθική κολυμβήθρα, σταυρόσχημη σε κάτοψη και ανάλογη με εκείνες του 5ου-6ου αιώνα στη Ρόδο. Το Δ. τμήμα του βαπτιστηρίου έχει καταστραφεί από το βυζαντινό πύργο, ενώ τάφοι κατελάμβαναν τον υπόλοιπο χώρο του. Τάφοι επίσης βρίσκονταν πάνω σε δάπεδο με μαρμάρινη πλάκοστρωση Α. του βαπτιστηρίου. Σε χώρο που εντοπίζεται ανάμεσα στο βαπτιστήριο και το βυζαντινό τείχος ίχνη κτισμάτων δεν έχουν ακόμη ερμηνευθεί.

Τα δεδομένα της ανασκαφής συνοψίζονται στα ακόλουθα:

- Έχει αποκαλυφθεί τμήμα συγκροτήματος παλαιοχριστιανικών κτιρίων, το δε βαπτιστήριο προϋποθέτει κατά πάσα πιθανότητα βασιλική.
- Το τείχος και ο πύργος του βυζαντινού Κολληακίου έχουν καλύψει ένα μέρος των παραπάνω κτισμάτων.

- Ναϊσκος με αλληπάλληλα στρώματα τοιχογραφιών είχε χτιστεί πριν από τα τέλη του 12ου αι. σε αυτούς τους χώρους.

- Ικανός αριθμός τάφων, που μπορούν να ενταχθούν χρονολογικά από τα μέσα του 7ου μέχρι τον 12ο αι., εντοπίστηκε έξω από το πρωτότερο τείχος και μέσα στο ναΐδριο.

Τα ερωτήματα που δημιουργούνται στη διάρκεια της ανασκαφικής έρευνας σχετίζονται κυρίως με τη χωροταξική και κοινωνική εξέλιξη της πόλης της Ρόδου κατά το πέρασμα από την Αρχαιότητα στο Μεσαίωνα :

α) Αυτή η πόλη των χριστιανικών χρόνων είχε τελικά συρρικνωθεί; Η παρουσία τουλάχιστον δύο μεγάλων παλαιοχριστιανικών κτιρίων - της παρούσας ανασκαφής και της βασιλικής στο Δεμιρλί - αλλά ακόμη και του μεγάλου εκκλησιαστικού συγκροτήματος στην οδό Χετμάρρας, σημαίνει μάλλον το αντίθετο.

β) Σχετικά με το πρόβλημα της οχύρωσης της πόλης, θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι οι αραβικές επιδρομές και η εμπειρία της κατοχής του Μωαβιά (654) στο νησί να επέβαλαν ένα νέο χωροταξικό πρόγραμμα που να όριζε ένα θύλακα-φρούριο όπου συγκεντρώνονταν οι κάτοικοι σε έκτακτες ανάγκες.

Στο χρονικό διάστημα που μεσοβαβεί από τη λήξη λειτουργίας των κτισμάτων της παλαιοχριστιανικής περιόδου έως τους μεσοβυζαντινούς χρόνους μπορούν να ενταχθούν τα ίχνη καταστροφής πάνω στην πλακόστρωση και κάτω από τους τάφους του 11ου-12ου αι., ίσως ακόμη το πρώτο τείχος με τον πύργο. - <

Π. ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΤΖΑΚΑ

Η διάρκεια της αρχαιότητας με βάση τη μαρτυρία των παραστάσεων και τη βοήθεια των κειμένων

Μια πρώτη προσέγγιση

1. 5ος-7ος αιώνας : Εποχή ισχυρών αντιφάσεων, αμοιβαίων διεισδύσεων και αναμειγξών ειδωλολατρικών-χριστιανικών στοιχείων στην καθημερινή ζωή και στην τέχνη. Παρατηρήσεις που προκύπτουν από την παράλληλη έρευνα γραπτών πηγών και σωζόμενων παραστάσεων.
2. Δύο οικίες εθνικών στον ελλαδικό χώρο κατά τον 6ο μ.Χ. αιώνα : η μαρτυρία της ψηφιδωτής τους διακόσμησης.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ

Η ΜΟΝΗ
 ΤΟΥ ΟΣΙΟΥ ΝΙΚΩΝΟΣ ΣΤΗΝ ΛΑΚΕΔΑΙΜΟΝΙΑ
 Τοπογραφικός έντοπισμός

Σύμφωνα μέ τό κείμενο τοῦ Βίου καί τῆς Διαθήκης τοῦ ὁσίου Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε, μέσα στήν χώρα τῆς Λακεδαιμονίας ὁ ὁσιος ἀνήγειρε, στίς ἀρχές τῆς τετάρτης εἰκοσιπενταετίας τοῦ ι' αἰ., τόν τρισυπόστατο ναό τοῦ Σωτήρος Χριστοῦ, ὁ ὁποῖος ὑστερότερα ἀπετέλεσε τό καθολικό μονῆς ἀφιερωμένης στήν μνήμη του. Ὁ ναός κτίσθηκε στήν τοποθεσία ὅπου ἔστανε ἕνας σταυρός (σταυροπήγιο) στό κέντρο τῆς ἀγορᾶς (: ἐπειδή καί εὑρίσκεται ὁ λαός μου στήν μέσην τοῦ φόρου) καί γειτνίαζε μέ τόν χῶρο τοῦ τζυκανιστηρίου (γῆπεδο ἀθλήσεως), ἐδαφική ἔκταση ἐλεύθερη ἀπό κτίσματα πού βρισκόταν κάτω (: ἔνερθεν) ἀπό αὐτόν.

Ἐπισημαίνονται δύο νέες τοπογραφικές πληροφορίες οἱ ὁποῖες βοηθοῦν στόν ἀκριβῆ καθορισμό τῆς θέσεως τῆς μονῆς τοῦ ὁσίου, μιᾶς ἐκδεδομένης ἀλλά ἀγνωστής στήν βιβλιογραφία τοῦ ζητήματος, ἐκείνης τοῦ Παν. Κομνηνοῦ (1898), ὡς καί ἄλλης ἀνέκδοτης χειρόγραφης τοῦ ἐπιφανοῦς λογίου καί γνωστοῦ ὡς γεωγράφου Διονυσίου Πύρρου τοῦ θετταλοῦ, ὁ ὁποῖος παρέχει τίς περισσότερο ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες ἀπό τήν προσωπική του περιήγηση καί ἀπό προφορικές διηγήσεις τῶν ἐντοπίων (1813-14). Μέ βάση τίς ἐνδείξεις αὐτές καί τήν ἐπιτόπια μελέτη τοῦ σημερινοῦ ἐδαφικοῦ ἀναγλύφου ἐπισημαίνονται τᾶ ἐρείπια τοῦ ναοῦ (καί τῆς μονῆς) τοῦ ὁσίου ἡμέσως βόρεια τῆς δυτικῆς ἄκρης τῆς ρωμαϊκῆς στοᾶς - στήν ΝΑ πλευρά τοῦ κάστρου τῆς Λακεδαιμονίας - καί ἐπιχειρεῖται ἡ ἀρχαιολογική ἐρμηνεία των.

Μέ τόν ταυτισμό τῆς θέσεως τῆς μονῆς ἀναλύονται τοπογραφικῶς καί καθορίζονται ἐπακριβῶς ὅλες οἱ συναφεῖς πληροφορίες τοῦ Βίου καί τῆς Διαθήκης τοῦ ὁσίου γιά τήν θέση τοῦ σταυροῦ (καί ἐντεῦθεν τοῦ πρωτεύοντος ἐσωτερικοῦ ὁδικοῦ δικτύου τῆς μεσοβυζαντινῆς χώρας), τῆς ἀγορᾶς (φόρου) καί τοῦ τζυκανιστηρίου.

Σωτήρης Βογιατζής
 Θάλεια Καλογερέα

ΟΙ ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΕΣ ΦΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΑΓ. ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ ΚΑΛΑΜΑΤΑΣ

Ο Διώροφος ναός του Αγίου Χαράλαμπος και της Κοιμήσεως της Θεοτόκου είναι ο κοιμητηριακός ναός της Καλαμάτας και βρίσκεται στις ανατολικές παρυφές της πόλης. Ενώ ο κυρίως ναός είναι μια τρίκλιτη βασιλική κτισμένη στη δεκαετία του 50, το Ι. Βήμα αποτελεί ανεξάρτητη παλαιότερη κατασκευή στην οποία προσκολλήθηκε το νεώτερο τμήμα. Με αφορμή τις εργασίες επισκευής που εκτελέστηκαν από το ΥΠΠΟ φέτος και τα νέα στοιχεία που ήρθαν στο φως έγινε μια προσπάθεια επανεκτίμησης της ιστορικής του διαδρομής. Θα αναφερθούμε κυρίως στις οικοδομικές φάσεις του άνω ορόφου.

Ο κάτω όροφος του μνημείου αποτελεί σήμερα εναν ξεχωριστό ναό αφιερωμένος τον Άγιο Χαράλαμπο. Πρόκειται για μια εγγεγραμμένη σταυροειδή δικιόνια μορφή της οποίας η θολοδομία, όπως αποκαλύφθηκε, κατασκευάστηκε ενιαία με χαμηλή ασπίδα αντί για τρούλλο, με σκοπό να δεχτεί εξ αρχής δεύτερο όροφο. Το ισόγειο δεν ήταν εκκλησία εκ κατασκευής, αφού η κόγχη αποτελεί μεταγενέστερη κατασκευή, που αποχωρήθηκε με τους σεισμούς του 1986. Η αρχική χρήση παραμένει άγνωστη.

Πάνω στην κατασκευή αυτή βρίσκεται το σημερινό ιερό που αποτελούσε ένα ναό ίσων διαστάσεων με το ισόγειο και του οποίου απομένουν σήμερα μόνον οι τρεις εξωτερικοί τοίχοι ενώ η δυτική πλευρά κλείνεται από το κτιστό τέμπλο της μεταγενέστερης βασιλικής. Το κτίσμα στεγάζεται με μονοκλινή στέγη. Στον βορεινό τοίχο υπάρχει ένα τρίλοβο παράθυρο και χαμηλότερα ένα μονόλοβο στην Πρόθεση. Στον νότιο υπάρχει μια πόρτα και ένα δίλοβο παράθυρο από πάνω και ακόμα ένα μικρότερο μονόλοβο στο Διακονικό. Στον ανατολικό τοίχο διαγράφονται η κεντρική ημιεξάγωνη ασπίδα που φέρει δίλοβο παράθυρο με ολόσωμο ανώφλι, και δύο κόγχες με ορθογωνική κάτοψη και στενά μονόλοβα παράθυρα.

Κατά την διάρκεια των εργασιών αποκαλύφθηκαν οι βάσεις των δύο από τους τέσσερεις κίονες του αρχικού σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού καθώς και τα αποτυπώματα των θόλων στους τοίχους. Συνεπώς μπορεί να

αποκατασταθεί η αρχική μορφή του ναού εκτός από το ύψος του τρούλλου που παραμένει απλή υπόθεση.

Η σημερινή μορφή του κτιρίου δεν είναι η αρχική. Από τη χρονολόγηση των επι μέρους οικοδομικών στοιχείων (μορφή ανοιγμάτων, δομή διαφορετικών τοιχοποιιών, κεραμοπλαστική δικόσμηση), η έρευνα οδήγησε στην παρακάτω συμπεράσματα: Ο αρχικός ναός κτίστηκε στο δεύτερο μισό του 11ου αιώνα. Από την εποχή αυτή παραμένουν τμήματα του βόρειου και του νότιου τοίχου. Πολύ σύντομα ο ναός υπέστη καταστροφές, από σεισμούς ή άλλες αιτίες, και μετασκευές. Τον 12ο αιώνα ανοίχθηκε το νότιο παράθυρο πάνω από την παλαιότερη πόρτα. Για την κατασκευή του χρησιμοποιήθηκαν γλυπτά μέλη πανομοιότυπα με αυτά του βορεινού τοίχου. Προκειμένου να χωρέσει σε θέση που δεν προβλεπόταν παράθυρο κόπηκε ο κιονίσκος και ανακατασκευάστηκε τμήμα του τοίχου με διαφορετικό τρόπο δομής από τον υπόλοιπο. Ακόμα τοποθετήθηκε σαν κατώφλι ένα τμήμα επιστυλίου τέμπλου (ίσως του ίδιου ναού), ενώ ένα άλλο τμήμα τοποθετήθηκε στο βόρειο παράθυρο του οποίου το ύψος μειώθηκε με το ανέβασμα της κάτω στάθμης. Η ύπαρξη τεσσάρων ομοίων κιονισκών μας βεβαιώνει για την ύπαρξη δυτικού παραθύρου το οποίο κλείστηκε ή καταστράφηκε τον 12ο αιώνα και ότι πιθανόν το ανατολικό παράθυρο ήταν δίλοβο. Στις εργασίες του 12ου αιώνα ίσως αντιστοιχούν και η τοποθέτηση των φυαλοστομιών, που ανταποκρίνονται καλύτερα στη μορφή του νότιου παρά του βόρειου τοίχου.

Κατά τον 13ο ή 14ο αιώνα αντικαθίσταται ο ανατολικός τοίχος. Το πλινθοπερίκλειστο σύστημα πλέον καταργείται και κατασκευάζονται οι ορθογωνικές κόγχες. Συγχρόνως τοιχογραφείται ο ναός ενώ τα φυαλοστόμια και οι οδοντωτές ταινίες επανατοποθετούνται στο γείσο.

Σε ακόμα μεταγενέστερη εποχή (πιθανόν 17ο-18ο αι) ξανακτίζεται τμήμα της εξωτερικής παρειάς της αφίδας. Μειώνεται το δίλοβο παράθυρο και ο κιονίσκος του (;) χρησιμεύει σαν εσωτερικό ανώφλι στο καινούργιο παράθυρο το οποίο πλέον φέρει νεωτερικό στρογγυλό μαρμάρινο κίονα. Δεν γνωρίζουμε σε ποιά εποχή κατέρρευσε η θολοδομία του ναού και αντικαταστάθηκε με την μονοκλινή στέγη, ούτε ποιές ενδιάμεσες μορφές πήρε ο ναός. Ως πιθανότερος πάντως μπορεί να θεωρηθεί ο 18ος αιώνας οπότε διαμορφώνεται σε ναό ο ισόγειος χώρος.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Γ. ΓΟΥΝΑΡΗΣ

ΝΕΩΤΕΡΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΦΙΛΙΠΠΟΥΣ
ΣΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΕΠΟΧΗΣ

Κατά τις ανασκαφικές περιόδους 1988 και 1989 διενεργήθηκε έρευνα στην 4η πολυεδομική νησίδα ανατολικά του Forum των Φιλιππων. Από τη νησίδα αυτή φαίνεται πως αρχίζουν οι κατοικίες της ανατολικής πλευράς της παλαιοχριστιανικής πόλης. Ανασκάφηκε το βόρειο τμήμα οικίας, που εκτείνεται σ' όλο το πλάτος της insula (27.50μ.), καθώς και μία Πάροδος (Γ, πλάτ. 4μ.) κάθετος στην λεγόμενη Εγνατία οδό.

Η έρευνα απέδειξε, πως οι φάσεις της οικίας είναι τουλάχιστον τέσσερις. Κατά την πρώτη υπήρχε στα βόρεια της οικίας στοά η οποία καταργήθηκε κατά την δεύτερη φάση με την επέκταση του σπιτιού στην πλευρά αυτή. Κατά τη δεύτερη φάση στρώθηκαν τα δάπεδα των βορειοδυτικών δωματίων με ψηφιδωτά που χρονολογούνται μέχρι τα μέσα του 4ου αι. Στο πρώτο μισό του 6ου αι., οπότε χρονολογείται η τρίτη φάση, τα ίδια δωμάτια μετατραπήκαν σε πιθωνες. Ανατολικά των δωματίων αυτών ανοίγεται ένα impluvium το οποίο από τα βόρεια, ανατολικά και νοτιοανατολικά περιβάλλεται από δωμάτια. Νότια από το impluvium υπάρχει ένα μεγαλύτερο αίθριο με τέσσερις κίονες στη βόρεια ανασκαμμένη στοά. Τα κύρια δωμάτια του τμήματος της οικίας που ανασκάφηκε έχουν δυτικό-νοτιοδυτικό προσανατολισμό. Στην ανατολική στοά του impluvium σώζεται τμήμα της κλίμακας που έφερε στο δεύτερο όροφο. Τα δύο συνεχόμενα δωμάτια στη βορειοανατολική γωνία αποτελούσαν τους χώρους του μαγειρείου (εκεί υπήρχε και αποχωρητήριο), ενώ τα ευρύχωρα δωμάτια της βορειοδυτικής πλευράς πρέπει μάλλον να ανήκαν στον ανδρώνα.

Μετά την εκτεταμένη καταστροφή από το σεισμό του 610/620 ο μόνος χώρος που χρησιμοποιήθηκε (τέταρτη φάση) είναι αυτός της ΒΑ πτέρυγας. Δημιουργείται μια περιορισμένης έκτασης κατοικία, η οποία αποτελείται από μικρή αυλή που στα νότια της είχε το μαγειρείο, στη ΒΔ γωνία το αποχωρητήριο και νότια από το μαγειρείο δύο ακόμα δωμάτια. Η ζωή του μικρού σπιτιού της τελευταίας φάσης πρέπει να φτάνει μέχρι το τέλος του 8ου αιώνα. -

ΝΙΚΟΥ ΔΡΑΝΔΑΚΗ

ΣΠΑΡΑΓΜΑΤΑ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ ΑΠΟ ΠΑΡΕΚΚΛΗΣΙΑ ΤΟΥ ΜΥΣΤΡΑ

Τα αυτοτελή παρεκκλήσια του Μυστρά, γύρω στα 20, ανασκάφηκαν και καθα-
ρίστηκαν εδώ και πολλά χρόνια. Για την ανασκαφή των δημοσιεύτηκε έκθε-
ση στα ΠΑΕ του 1952 και για λίγες από τις τοιχογραφίες των ανακoinώση
στα Πεπραγμένα του θ' Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου.

Κατά την ανασκαφή όμως είχαν έλθει στο φως και πολλά άλλα σπαράγματα
τοιχογραφιών. Τα πιό παλιά, από το παρεκκλήσι του Κάστρου, νομίζω πως
ανάγονται στα μέσα του 13ου αιώνα. Αυτά είναι ήδη γνωστά.

Γύρω στο 1300 μπορούν να τοποθετηθούν τα σπαράγματα, τα οποία προέρχο-
νται από την "Αγία Άννα".

Λαϊκότερα έργα των αρχών του 14 αιώνα πρέπει να θεωρηθούν τα κομμάτια
που ανασύρθηκαν από τα ερείπια της "Αγίας Παρασκευής".

Τα πιό πολλά σπαράγματα βρέθηκαν μέσα στην επίχωση του άστεγου τότε
ναΐσκου, ο οποίος είναι γνωστός ως Άγιος Χριστόφορος. Ο αριθμός των
φτάνει τα 140.

Μερικά των γνωρίσματα, όπως ο όμοια σχηματικός τρόπος απόδοσης των αυ-
τιών μαρτυρεί, νομίζω, πως όλα έγιναν από το ίδιο συνεργείο. Οτι πρό-
κειται για έργα του 14ου αιώνα δεν γεννάται αμφιβολία. Διαφορές βέβαια
δεν λείπουν. Άλλα πρόσωπα θυμίζουν Καχριέ Τζαμί και άλλα είναι σχημα-
τικότερα. Αυτά κατεβάζουν τη χρονολόγηση των τοιχογραφιών στο τελευταίο
τοίχο του αιώνα. Αν οι διαφορές οφείλονται σε διάφορα χέρια ζωγράφων ή
σε διαφορετικά πρότυπα αποτελεί πρόβλημα.

Ένα κομμάτι ωραίας τοιχογραφίας προέρχεται από την "Αγία Κυριακή" (14ος
αιώνας), λίγα από το παρεκκλήσι, που βρίσκεται πίσω από το νεότερο με-
γάλο ναό του Αγίου Νικολάου, και λίγα ακόμη από το παρεκκλήσι ΙΙ, για
να παραλείψω όσα ανάγονται στους μετά την Άλωση χρόνους.

ΦΑΝΗ ΔΡΟΣΟΓΙΑΝΝΗ
 Ο ΘΗΣΑΥΡΟΣ ΤΗΣ ΣΑΜΟΥ
 1983

Επειδή τα δύο τελευταία νομίσματα του θησαυρού ανήκουν σε τύπους που δεν είναι χρονολογημένοι με βεβαιότητα (η χρονολόγηση τους ποικίλλει ανάμεσα στο 613 και το 627) χρειάστηκε μία ιδιαίτερη έρευνα για να εικάσουμε με κάποια πιθανότητα τη χρονολογία της απόκρυψης του θησαυρού καθώς και το λόγο της απόκρυψης, δηλαδή για να εντάξουμε με κάποια πιθανότητα την απόκρυψη μέσα στα πλαίσια των ιστορικών γεγονότων της εποχής, που και αυτά όμως είναι λίγο γνωστά και πολύ αμφισβητούμενα.

Το γεγονός ότι το Αιγαίο περνά την εποχή αυτή μία μεγάλη κρίση και ένα φοβερό κίνδυνο επισήμανε πρώτος ο D. M. METCALF το 1962 βάσει το μεγάλο αριθμό των νομισματικών θησαυρών που παρουσιάζονται.

Από το 1975 και εξής ο CLIVE FOSS βασιζόμενος κυρίως σε αρχαιολογικά δεδομένα απο τις πόλεις της Μικράς Ασίας (Έφεσό, Άγκυρα, Σάρδεις) διατυπώνει την θεωρία ότι οι Περσικές επιδρομές στη Μικρά Ασία την εποχή του Ηρακλείου υπήρξαν πολύ πιο εκτεταμένες και καταστροφικές απο ότι μέχρι σήμερα πιστευόταν και ότι έφθασαν μέχρι τα παράλια του Αιγαίου, πράγμα που δεν μνημονεύεται απο τις Βυζαντινές πηγές. Η θεωρία αυτή αμφισβητήθηκε έντονα απο σύγχρονους αρχαιολόγους και ιστορικούς.

Η δική μας έρευνα βασιζόμενη αφ'ενός μεν σε πηγές ανατολικές (μη Βυζαντινές) και αφ'ετέρου στα αρχαιολογικά ευρήματα των νησιών που συνορεύουν με τα παράλια της Μικράς Ασίας (στα ευρήματα αυτά συγκαταλέγεται και ο θησαυρός της Σάμου) τείνει όχι μόνο να παραδεχθεί την θεωρία του CLIVE FOSS αλλά και να πιστέψει ότι οι Περσικές επιδρομές προχώρησαν ακόμα δυτικότερα φθάνοντας και μέχρι τα νησιά του Αιγαίου.

Επί πλέον απο μια διατύπωση στο αποσπασματικά σωζόμενο έργο του Θωμά του Εξ'Εμέσης (αρχές 8ου αι.) προκύπτει μια φευγαλέα ένδειξη, που βέβαια μένει χωρίς επιβεβαίωση, ότι ήδη την εποχή των Περσικών επιδρομών είχε αρχίσει ίσως να σχηματίζε-έστω και υποτυπωδώς ο θεσμός των θεμάτων. Η ένδειξη αυτή βρίσκει αντιστοιχία σε νεώτερες έρυνες σύμφωνα με τις οποίες ο θεσμός των θεμάτων είχε αρχίσει να δημιουργείται στην Μέση Ανατολή ήδη απο την δεκαετία που παρεμβλήθηκε ανάμεσα στην Περσική και την Αραβική κατάκτηση.

ΡΟΔΟΝΙΚΗ ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ

Η ΕΓΚΑΤΑΛΕΙΨΗ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΠΟΛΕΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΥΠΑΙΘΡΟΥ ΚΑΙ Η ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΣΕ "ΠΟΛΕΙΣ-ΚΑΤΑΦΥΓΙΑ". ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΑΠΟ ΤΗ ΝΟΤΙΑ ΛΑΚΩΝΙΑ.

Στήν ανακοίνωση θά τεθοῦν τά προβλήματα τῆς ἐγκατάλειψης τῶν παλαιοχριστιανικῶν οἰκισμῶν τῆς ΝΑ Λακωνίας σέ σχέση μέ τήν ἴδρυση τῆς Μονεμβασίας. Θά ἀναφεροῦμε ἐπίσης στίς πόλεις τῶν "Ἐλευθερολακῶνων" τῆς ΒΑ Μάνης καί στήν ἐγκατάσταση κατοίκων στό λόφο τῆς Καρυουπόλεως. Τά θέματα αὐτά μέ ἔχουν ἀπασχολήσει στίς παρακάτω μελέτες:

R. Etzeoglou, Quelques aspects des agglomérations paléochrétiennes au Sud-Est de la Laconie, *Byzantina Sorbonensia* 7 (1988) σ. 99-107.

P. Ἐτζέογλου, Καρυούπολις, μιὰ ἐρειπωμένη βυζαντινὴ πόλη, *Λακωνικά καὶ Σπουδαί* 9 (1988) σ. 3-60 (ιδιαίτερα σ. 41-47)

R. Etzeoglou, La céramique de Karyoupolis, *B.C.H., Supplément XVIII* (1989) σ. 151-156

ΜΑΡΙΑ ΚΑΖΑΝΑΚΗ-ΛΑΠΠΑ

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΕ ΤΡΕΙΣ ΚΡΗΤΙΚΕΣ ΕΙΚΟΝΕΣ
ΜΕ ΤΗΝ ΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΔΕΗΣΗΣ

Στήν ανακοίνωση θα παρουσιαστούν τρεις εικόνες με την παράσταση της Δέησης που βρίσκονται σήμερα σε ιδιωτικές συλλογές της Αθήνας. Οι εικόνες προέρχονται από κρητικά έργαστήρια και αποτελούν παραλλαγές του εικονογραφικού τύπου που επικράτησε στους μετά την Άλωση χρόνους. Στόν τύπο αυτό ο Χριστός εικονίζεται ένθρονος, πλαισιωμένος από τις ολόσωμες δεόμενες μορφές της Παναγίας και του Προδρόμου.

1. Δέηση. Διαστάσεις: 0.347 X 0.294 μ. Ο Χριστός ένθρονος, στόν τύπο του Παντοκράτορα, εύλογεί με τό δεξί και στηρίζει με τό άριστερό χέρι εύαγγέλιο με την περικοπή ΕΓΩ ΕΙΜΙ Ο ΑΡΤΟΣ Ο ΕΚ ΤΟΥ ΟΥΡΑΝΟΥ ΚΑΤΑΒΑΣ... (Ίωαν. 6, 51). Η Παναγία, άριστερά, κλίνει την κεφαλή προς τό μέρος του και άπλώνει τό δεξί χέρι σε χειρονομία δέησης, ένω φέρνει τό άριστερό μπροστά στό στήθος συγκρατώντας την άκρη του μαφορίου της. Δεξιά, στή θέση του Προδρόμου εικονίζεται ο άγιος Νικόλαος, άπεικόνιση που σχετίζεται άναμφίβολα με τόν παραγγελιοδότη της εικόνας ή με την έκκλησία στην όποία ήταν άφιευρωμένη. Ο άγιος προσκλίνει προς τό Χριστό και κρατεί με τά δυό χέρια διάλιθο εύαγγέλιο. Η εικόνα άκολουθεϊ παλαιολόγειο πρότυπο όπως φανερώνουν οι ψηλόλιγνες μορφές με τά εύγενικά πρόσωπα και τίς άβρές χειρονομίες, αλλά και επιμέρους εικονογραφικά στοχεϊα, ό ξύλινος χωρίς έρεισίνωτο θρόνος, τό άκόσμητο μαφόριο της Παναγίας και ή χειρονομία της, ό τρόπος που τυλίσσεται τό ιμάτιο του Χριστού αφήνοντας νά φαίνεται ό ζωσμένος χιτώνας. Από την άποψη της τεχνοτροπίας, ή πλαστικότητα με την όποία άποδίδονται τά πρόσωπα, ή μαλακή πτυχολογία των ένδυμάτων, ό φωτισμός από άριστερά και έπάνω, όδηγοϋν στή χρονολόγηση της εικόνας στό τέλος του 15ου αϊώνα και στην άπόδοσή της σε καλό κρητικό ζωγράφο που έλέγχει τά έκφραστικά του μέσα και είναι εύαίσθητος στην χρωματική άρμονία.

2. Δέηση. Διαστάσεις: 0.88 X 0.66 μ. Ο Χριστός στόν τύπο του Παντοκράτορα καθισμένος σε ξύλινο θρόνο με έρεισίνωτο και διπλό μαξιλάρι, εύλογεί με τό δεξί και στηρίζει με τό άριστερό εύαγγέλιο με την περικοπή ΔΕΥΤΕ ΠΡΟΣ ΜΕ ΠΑΝΤΕΣ ΟΙ ΚΟΠΙΩΝΤΕΣ... (Ματθ. ια', 28). Η Παναγία και ό Πρόδρομος δεόμενοι προβάλλουν πίσω από τό θρόνο. Στο

μέτωπο του ύψηλου υποποδίου, όπου πατεῖ τὰ πόδια του ὁ Χριστός, ἡ ἐπιγραφή + ΕΚΑΘΙΣΑΣ ΕΠΙ ΘΡΟΝΟΥ Ο ΚΡΙΝΩΝ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΝ (Ψαλμοί Θ', 5). Ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς εἰκονογραφίας ἐπαναλαμβάνεται ὁ γνωστός τύπος τῆς εἰκόνας τοῦ Νικολάου Ρίτζου μέ τὴν παράσταση τῆς Δέησης καὶ σκηνῶν τοῦ Δωδεκαόρτου πού βρίσκεται στό Σεράγεβο. Κάποια ξηρότητα ὅμως στίς μορφές καί ἡ ἀδεξιότητα στήν ἀπόδοση τῆς προοπτικῆς τοῦ δαπέδου καί τοῦ θρόνου, ἀλλά καί στό συνταίριασμα τῆς διαφορετικῆς κλίμακας πού χρησιμοποιήσε ὁ ζωγράφος γιὰ τὸ Χριστό καί τίς δεόμενες μορφές, ὀδηγοῦν στή χρονολόγηση τῆς εἰκόνας στίς ἀρχές τοῦ 16ου αἰώνα.

3. Δέηση. Διαστάσεις: 0.526 X 0.454 μ. Ὁ Χριστός Παντοκράτωρ καθισμένος σέ δύο σεραφεῖμ περιβάλλεται ἀπὸ τὰ σύμβολα τῶν εὐαγγελιστῶν καί πατεῖ τὰ πόδια του σέ δύο τροχοῦς. Μέ τὸ δεξιὸ εὐλογεῖ καί μέ τὸ ἀριστερὸ στηρίζει ἀνοιχτὸ εὐαγγέλιο μέ τὴν περικοπή ΑΜΗΝ ΑΜΗΝ ΛΕΓΩ ΥΜΙΝ Ο ΤΟΝ ΛΟΓΟΝ ΜΟΥ ΑΚΟΥΩΝ... (Ἰωάν. 5, 24). Ἡ Παναγία ἀριστερὰ καί ὁ Πρόδρομος δεξιὰ προσκλίνουν πρὸς τὸ μέρος του καί ἀπλώνουν τὰ χέρια σέ δέηση. Στὴν κάτω δεξιὰ γωνία ἡ ὑπογραφή τοῦ γνωστοῦ ἀπὸ ἀρχειακές πηγές καί ἐνυπόγραφες εἰκόνες κρητικοῦ ζωγράφου Στελιανοῦ Γενίτη (1599-1618).

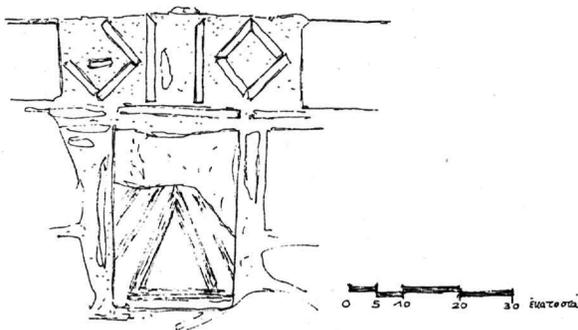
Ὁ εἰκονογραφικὸς τύπος τῆς πρώτης εἰκόνας δέν φαίνεται νὰ γνώρισε μεγάλη διάδοση στή μεταβυζαντινὴ ζωγραφικὴ. Ἀντίθετα, ὁ τύπος τῆς δεύτερης, πού δημιουργήθηκε, ὅπως ἔχει γίνει δεκτό, στὰ κρητικὰ ἐργαστήρια τοῦ 15ου αἰώνα, ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ σειρά εἰκόνων. Ἡ τρίτη εἰκόνα ἀνήκει σέ μιὰ ἐποχὴ πού ἀναζωπυρώνονται οἱ θεολογικὲς συζητήσεις καί ἐνισχύεται τὸ πνεῦμα τῆς ὀρθοδοξίας. Στὰ πλαίσια τῶν ἀναζητήσεων αὐτῶν στήν εἰκονογραφία ἐπανέρχεται ἕνας παλιὸς τύπος τῆς Δέησης στὸν ὁποῖο ὁ Χριστός εἰκονίζεται " ἐν δόξη ", ὅπως τὸν δραματίζουσαν οἱ προφήτες, ἢ ὡς Μέγας Ἀρχιερεὺς, ἀπεικόνιση πού τονίζει περισσότερο τὸ ἀποκαλυπτικὸ καί ἐσχατολογικὸ νόημα τῆς παράστασης.

ΧΑΡΙΣ Α. ΚΑΛΩΣΙΓΑ

ΜΙΑ ΝΕΑ ΑΝΑΓΝΩΣΗ ΚΕΡΑΜΠΛΑΣΤΙΚΟΥ ΕΤΙΝ ΑΚΡΟΠΟΛΗΣ ΤΗΣ ΜΟΝΕΜΒΑΣΙΑΣ

Ετήν πολυτάλ μελέτη του Kevin Andrews γιά τά Κόστρα του Μορηά, δ συγγραφέας εξετάζοντας τήν ακρόπολη τής Μονεμβασίας, τό ορθογωνικό φρούριο πού βρίσκεται στό πύλο ψηλό σημείο του Βράχου, πρὸς Δυσμῶς τής Άνω Πόλεως (σσ.206-07, εικ.218-22), ἀναφέρει θτι στή νότια πλευρά, στόν τοίχο πού ὀδηγοῦσε στήν πύλη διακρίνονται πλίνθοι πού χρησιμοποιήθηκαν "ὡς διακόσμηση γύρω ἀπὸ ἓνα Βυζαντινὸ μαρμάρينو κιονόκρανο στή νότια πλευρά (εἰκ.220)". Πράγματι στό πάνω τμήμα του τοίχου αὐτοῦ, πού ἀνήκει σέ ἄλλη οἰκοδομική φάση ἀπὸ τὸ κάτω, διακρίνονται δύο ρόμβοι ἀπὸ πλίνθους μέ ἀνάμεσά τους δύο κατακόρυφες πλίνθους, κάτω ἀπὸ τίς ὁποῖες προεξέχει ἓνα στοιχεῖο λίθινο μέ σκαλισμάτα σέ ἀρετὰ κακὴ κατάσταση. Δέν εἶναι κιονόκρανο ἀλλὰ φουρούσι καὶ δέν εἶναι μαρμάρινο ἀλλὰ πώρινο. Παρ' ὅλο πού τὰ στοιχεῖα αὐτὰ εἶναι ἐκ πρώτης ὕψους διακοσμητικά, πύο προσεκτικὴ ἔρευνα ὀδήγησε στήν παρατήρηση ὅτι οἱ δύο ρόμβοι δέν εἶναι διακοσμητικά στοιχεῖα, συμμετρικά ὡς πρὸς τίς κεντρικές κατακόρυφες πλίνθους, ἀλλὰ γράμματα. Συγκεκριμένα ἀριστερὰ ἓνα "Β", στό κέντρο ἓνα "Π" καὶ δεξιὰ ἓνα "Ο". Στό πώρινο φουρούσι εἶναι σκαλισμένο ἓνα "Δ". Τὰ γράμματα ἀνήκουν στήν οἰκοδομική φάση του τμήματος αὐτοῦ του τοίχου καὶ δέν ἀποτελοῦν μεταγενέστερη προσθήκη.

Γιά τήν ἔρμηνεια τῶν ἀρχικῶν αὐτῶν πρὸς τὸ παρὸν μόνο κάποιες Βάσιμες ὑποθέσεις μποροῦν νά γίνουν. Καὶ οἱ δύο δεσπότες τής Πελοποννήσου πού ἔφεραν τὸ ὄνομα Θεόδωρος χρησιμοποιοῦσαν τήν ὑπογραφή "Θεόδωρος Δεσπότης δ Πορφυρογέννητος" ἢ "Θεόδωρος Προφυρογέννητος Δεσπότης" καὶ εἶχαν κάποιους λόγους νά ἀφήσουν τὰ ἀρχικά τους χαραγμένα στή Μονεμβασία. Ὁ Θεόδωρος Α' μετὰ τήν ἐπανάσταση του Μαιωνῶ καὶ τίς συστηματικές του προσπάθειες νά ξαναδώσει ζωή στήν πόλη πού εἶχε ὑποστῆ μεγάλες καταστροφές καὶ ὁ Θεόδωρος Β' ὅταν ἐνδύθηκε τήν προσπάθεια νά γίνουν ἐκτεταμένα ἔργα ἐκσυγχρονισμοῦ τῶν ὀχυρώσεων μπροστὰ στήν τουρκικὴ ἀπειλή. Μέρος του μεγάλου αὐτοῦ ἔργου εἶναι πιθανώτατα καὶ τὸ τεῖχος πάνω στό ὀποῖο γράφτηκε ἡ ἐπιγραφή, πού ἀποτελεῖ καὶ τὴ μοναδικὴ ἐπιγραφή στή Μονεμβασία πού παρέχει στοιχεῖα γιά ταύτιση του προσώπου στό ὀποῖο ἀναφέρεται.

“Χριστιανικά νομίσματα της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας Δωδεκανήσου:
Μιά πρώτη προσέγγιση”

Αννα-Μαρία Κάσδαγλη, αρχαιολόγος

ΠΕΡΙΛΗΨΗ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗΣ

Στα πλαίσια της εκστρατείας για την τακτοποίηση των εργαστηρίων και ανασκαφικών ευρημάτων των δύο Εφορειών Δωδεκανήσου περιλαμβάνεται και η νέα συστηματική καταγραφή των νομισμάτων που άρχισε πριν δύο χρόνια. Ο τίτλος “Χριστιανικά” δηλώνει εδώ βυζαντινά νομίσματα από την μεταρρύθμιση του 498 μ.Χ. ως τις αρχές του 14ου αιώνα και νομίσματα που κυκλοφόρησαν στη Ρόδο κατά την Ιπποτοκρατία. Τα νομίσματα από καθαρό πολύτιμο μέταλλο μέχρι στιγμής αποτελούν σπάνιο εύρημα, και είναι μόλις 31: 27 χρυσά, 3 αργυρά και 1 από ήλεκτρο. Τα αργυρά είναι όλα εποχής Φραγκοκρατίας, καθώς και 6 από τα χρυσά νομίσματα. 19 από τα χρυσά χρονολογούνται πριν από τη νομισματική μεταρρύθμιση του Αλεξίου Α' και τα περισσότερα είναι του 6ου αιώνα. Ενδεικτικό δε είναι επίσης ότι ξέρουμε από που προέρχονται μόνο τα 14, και από αυτά μόλις τα μισά έχουν βρεθεί στην πόλη της Ρόδου.

Τα νομίσματα της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας Δωδεκανήσου ανήκουν σε δύο μεγάλες κατηγορίες ανάλογα με την προέλευσή τους. Η πρώτη περιλαμβάνει νομίσματα άγνωστης προέλευσης και τυχαία ευρήματα. Έχουμε περίπου 250 νομίσματα που χρονολογούνται από τον 6ο ως τον 15ο αιώνα, στα οποία πρέπει να προστεθεί ένας κατά πολύ μεγαλύτερος αριθμός δηναρίων της Ιπποτοκρατίας από τα οποία μόνο το 10% έχει καθαριστεί. Τη δεύτερη κατηγορία αποτελούν τα νομίσματα των σωστικών ανασκαφών των δύο Εφορειών. Δυστυχώς η αποχή των συντηρητών από τον καθαρισμό των μεταλλικών αντικειμένων για πολύ καιρό είχαν σαν αποτέλεσμα μεγάλος αριθμός νομισμάτων να είναι ακόμα ακαθάριστα. Αυτό το πρόβλημα παρακωλύει την εκτίμηση των ανασκαφικών δεδομένων για πολλούς συναδέλφους.

Η καταγραφή των καθαρισμένων νομισμάτων από τις ανασκαφές της 4ης Εφορείας έχει σχεδόν τελειώσει ενώ συνεχίζεται η καταγραφή των ευρημάτων από ανασκαφές της ΚΒ' εφορείας Κλασικών Αρχαιοτήτων, όπου συναντάμε αρκετά καλάκτα νομίσματα κυρίως των πρωτοβυζαντινών χρόνων αλλά και της Ιπποτοκρατίας.

Η εικόνα που δίνουν τα σποραδικά ως επί το πλείστον ευρήματα της πρώτης κατηγορίας αναγκαστικά δεν είναι πλήρης. Είναι αναλογικά μεγαλύτερος ο αριθμός που έχουμε από τεσσαρακοντανούμια του 6ου αιώνα και της “ανώνυμης” σειράς των Μακεδόνων. Επίσης περισσότερα είναι τα νομίσματα της δυναστείας του Ηρακλείου όταν η Ρόδος δεν είχε ακόμα περιχαρακωθεί στα όρια του μικρού τειχισμένου οικισμού των μέσων χρόνων.

Νομισματοκοπεία. 195 καταγραμμένα νομίσματα του 6ου και 7ου αιώνα

μπορούν να αποδίδονται με βεβαιότητα σε συγκεκριμένο νομισματοκοπείο. Πρόκειται κατά σειρά συχνότητας για τα νομισματοκοπεία Κων/πόλεως, Νικαρίδειας, Αντιόχειας, Κυζίκου και Αλεξάνδρειας, Θεσσαλονίκης, Σελεύκειας και πιθανόν Ισαύρας και Ρώμης. 57,4% των νομισμάτων προέρχονται από το νομισματοκοπείο της Κωνσταντινούπολης.

Χρονολογική ανάλυση. Το υλικό της Ρόδου παρουσιάζει μία σχετικά ισορροπημένη κατανομή μεταξύ των αυτοκρατόρων του 6ου αιώνα η οποία ακολουθείται από πληθώρα νομισμάτων της δυναστείας του Ηρακλείου. Μετά έχουμε ελάχιστα νομίσματα μέχρι το 10ο αιώνα οπότε αρχίζει η σειρά από τις ανώτερες φάσεις. Την χαμηλότερη σε ποσότητα αλλά σταθερή κυκλοφορία επί Κορνηγιών διαδέχονται τα νομίσματα της εποχής των Γαβαλάδων και των Διαδόχων τους που είναι σχετικά άφθονα και μαρτυρούν την ευημερία της Ρόδου το 10ο αιώνα. Ο τεράστιος αριθμός των νομισμάτων της Ιπποτοκρατίας (συντηρητικά 27% επί του συνόλου των νομισμάτων) αποτελεί μία ακόμα απόδειξη για την οικονομική ανάπτυξη της Ρόδου σύμφωνα με τα δυτικά αστικά πρότυπα.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΚΑΒΑΣ

ΜΙΑ ΚΡΗΤΙΚΗ ΕΙΚΟΝΑ ΤΗΣ ΓΕΝΝΗΣΗΣ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ ΣΕ ΙΔΙΩΤΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ

Η ανακοίνωση παρουσιάζει μια φορητή εικόνα που προέρχεται από την Κρήτη και βρίσκεται σήμερα σε ιδιωτική συλλογή της Αθήνας. Η εικόνα, σε ενιαία σανίδα διαστάσεων 0,615 X 0,445 μ., φέρει την παράσταση της Γέννησης του Χριστού. Η ζωγραφική επιφάνεια, μαυρισμένη από οξειδωμένα βερνίκια, έχει καθαρισθεί πρόσφατα σε μικρό μόνο τμήμα της, στο Βυζαντινό Μουσείο.

Το έργο παρουσιάζει αξιοσημείωτο ενδιαφέρον τόσο για το σπάνιο εικονογραφικό του τύπο, όσο και για την πυκνή διάταξη της σύνθεσης. Η σκηνή διαδραματίζεται μέσα, μπροστά και γύρω από σπήλαιο, που ανοίγεται στην πλαγιά ψηλού κωνικού βουνού. Στην είσοδο του σπηλαίου, πάνω στην αχυρένια φάτνη, εικονίζεται γυμνό το Θείο Βρέφος. Αριστερά, στο πλάτωμα που σχηματίζεται, η θεοτόκος γονατίζει, με το βλέμμα χαμηλωμένο και τα χέρια σταυρωμένα μπροστά στο στήθος, προσκυνά το μικρό Χριστό. Δεξιά, ο Ιωσήφ όρθιος, στηριγμένος στο ραβδί του, παρακολουθεί σκεπτικός τα δρώμενα. Μπροστά του, με την πλάτη γυρισμένη προς το θεατή, ένας μικρός γονατιστός άγγελος προσκυνά το Βρέφος. Πίσω από τη φάτνη, μέσα από το εσωτερικό του σπηλαίου προβάλλουν τα δύο ζώα, ένας άγγελος και χερουβείμ που δοξολογούν. Η Παναγία και ο Ιωσήφ πλαισιώνονται από δύο ποιμένες, που, με έκπληξη και θαυμασμό, κοιτάζουν το μικρό Χριστό. Αριστερά, στην άκρη του πλατώματος, ένας μικρός βοσκός γονατίζει και προσκυνά, ενώ πιο κάτω, ο σκύλος του φρουρεί τα πρόβατα, που βόσκουν αμέριμνα στο λιβάδι. Τα άλλα επεισόδια του κύκλου της Γέννησης παριστάνονται, σε διαφορετικά επίπεδα και σε μικρότερες κλίμακες, πάνω από το σπήλαιο: δύο ευαγγελισμοί ποιμένων στις πλαγιές του βουνού, η προσέλευση των Μάγων και της συνοδείας τους αριστερά, και τέλος ο χορός των αγγέλων που δοξολογεί δεξιά. Πάνω από το φωτοστέφανο της θεοτόκου υπάρχουν οι συντομογραφίες: Μ(ΗΤΗ)Ρ Θ(ΕΟ)Υ, ενώ ψηλά στη δεξιά γωνία της εικόνας στο χρυσό βάθος σώζεται η επιγραφή της παράστασης: Η ΤΟΥ Χ(ΡΙΣΤΟ)Υ ΓΕΝΝΗΣΙΣ.

Επιχειρώντας μια πρώτη εικονογραφική και τεχνοτροπική προσέγγιση της εικόνας, με σκοπό την ένταξή της στον τόπο και το χρόνο δημιουργίας της, παρατηρούμε ότι η τέχνη της χαρακτηρίζεται από έναν έκδηλο εκλεκτικισμό στη σύνθεση στοιχείων, που έλκουν την καταγωγή τους πε-

ρισσότερο από το βενετικό μανιερισμό παρά από τη βυζαντινή παράδοση. Αρκετές από τις εικονογραφικές ιδιοτυπίες της παράστασης απαντούν σε ζωγραφικά και χαρακτηριστικά έργα της ιταλικής κυρίως τέχνης, με τα οποία είχαν πλουτίσει και ανανεώσει το εικονογραφικό τους λεξιλόγιο οι ζωγράφοι των κρητικών εργαστηρίων του 16ου αιώνα. Ο ζωγράφος μας, αν και έχει σύγχρονη γνώση και κάνει παράλληλη χρήση χαρακτηριστικών τόσο της βυζαντινής, όσο και της ιταλικής εικονογραφίας, τεχνοτροπίας και τεχνικής, δε διαθέτει την αφομοιωτική ευχέρεια που θα του επέτρεπε να δημιουργήσει μια ενιαία και πρωτότυπη σύνθεση. Αντίθετα, αρκείται σε ένα συμπίλημα στοιχείων που δανείζεται εκλεκτικιστικά από διαφορετικές παραδόσεις. Δεν μπορούμε όμως να προσδιορίσουμε με βεβαιότητα αν πρόκειται για έναν απρόσωπο συμπιλητή θεμάτων και τρόπων ή για μέτριο καλλιτέχνη που μιμείται κάποιον, άγνωστο σε μας, καλό πρότυπο. Αναφορικά με τη χρονολόγηση της εικόνας μπορούμε με βάση τα εικονογραφικά και τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά της, να την αποδώσουμε σε ζωγράφο κρητικού εργαστηρίου του προχωρημένου 16ου αιώνα.

MARINA ΚΟΥΦΟΠΟΥΛΟΥ - ΜΥΡΙΑΝΘΕΩΣ

**ΝΕΩΤΕΡΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΣΙΝΑ
-ΤΑ ΠΑΡΕΚΚΛΗΣΙΑ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΙΚΟΥ ΠΥΡΗΝΑ-**

Προκειμένου να μελετηθεί η αρχιτεκτονική της Μονής του Σινά στο σύνολο της, απαιτείται να εξεταστούν πέρα από τα Ιουστινιάνεια και τα τμήματα της Μονής τα οποία εξελίχθηκαν δυναμικά με αλληπάλληλες προσθήκες και επλοκευές. Προκειται για χώρους κατασκευασμένους με ευτελή υλικά όπως πλίνθρες και αρχολιθοδομές που κτίστηκαν σε εποχές δυσχερειών και στερούνται μνημειακότητας.

Η εξεταζόμενη περιοχή αποτελείται από το συγκρότημα των κτισμάτων που περιβάλλουν τα λείψανα του προιουστινιάνειου πύργου (Βλ. P. Grossmann, Arch. Anzeiger 1988, 3, 543-558) και βρίσκεται στο δυτικό τμήμα του κεντρικού πυρήνα της Μονής. Η περιοχή εκτείνεται σε πολλές στάθμες και περικλείει διάφορους χώρους όπου υπάρχουν σήμερα έξη παρεκκλήσια. Μία έστω και προσεγγιστική χρονολόγηση των παρεκκλήσιων θα έδινε πολύτιμα τερμίνια για την χρονολόγηση των αλληπάλληλων οικοδομικών φάσεων της ίδιας της περιοχής. Λόγω της απουσίας ιδιαίτερων μορφολογικών και επιγραφικών στοιχείων αποκτούν βαρύτητα έμμεσες αναφορές για τα παρεκκλήσια στις ιστορικές πηγές, στην φιλολογία των Σιναϊτών Πατέρων, στις αναφορές περιηγητών και προσκυνητών καθώς και στις παλιές απεικονίσεις. Άδημοσιευτες παραμένουν ακόμα οι πολύτιμες αρχειακές πηγές της Μονής.

Το παρεκκλήσιο της **Κοιμήσεως της Θεοτόκου** βρίσκεται κτισμένο στην ανώτερη στάθμη του Προιουστινιάνειου πύργου. Πρόκειται για ένα απλό θολωτό χώρο σχετικά μεγάλων διαστάσεων με ημικυκλική αψίδα. Τουλάχιστον ανατολικά διασώζει τμήματα της αρχικής τοιχοποιίας του 4ου αιώνα ενώ φαίνεται ότι έχει υποστεί σημαντικές επισκευές στον 6ο και στους αιώνες που ακολούθησαν. Ενδεχομένως πρόκειται για το αρχικό παρεκκλήσιο του πύργου που εξυπηρετούσε την κοινότητα των αναχωρητών που ζούσε γύρω από το προσκύνημα της Βάτου. Παρεκκλήσιο στον χώρο της Βάτου αναφέρει η προσκυνήτρια Αιθερία που επισκέφθηκε το Σινά τον 6ο αιώνα. Ο ιστορικός και Πατριάρχης Αλεξανδρείας Ευτύχιος γράφει στον δέκατο αιώνα για την ιστορία του Σινά και αναφέρει το παρεκκλήσιο της Παναχίας μέσα στον πύργο που περιέβαλαν τα Ιουστινιάνεια τείχη. Τουλάχιστον από τον 6ο αιώνα οι γειτονικοί με το παρεκκλήσιο της Κοιμήσεως χώροι αναφέρονται ότι εστράγγιζαν τα "Αρχιερατικά κελλία του Λοχιεπισκόπου" και κατ' επέκταση το ίδιο το παρεκκλήσιο ελειτουργείτο από τον Αρχιεπίσκοπο.

Το παρεκκλήσιο της **Ζωοδόχου Πηγής** βρίσκεται επίσης μέσα στον πύργο, κάτω ακριβώς από το παρεκκλήσιο της Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Πρόκειται για μετασκευή σε παρεκκλήσιο μίας υπάρχουσας ορθογώνιας σε κάτοψη, θολοσκεπούς αποθήκης ελαίου και την διαμόρφωση κόγχης ιερού και προθέσεως στα ανατολικά. Οι μακροί τοίχοι του παρεκκλησίου ανήκουν σαφώς στην πρώτη φάση του πύργου. Η μετασκευή αυτή έγινε τον 6ο αιώνα, σύμφωνα με την φιλολογία των πατέρων σε ανάμνηση του θαύματος του "βλύσσοντος ελαίου" του ασκητή Αγίου Γεωργίου Άρσελαΐτου.

Το παρεκκλήσιο του **Αγ. Στεφάνου** βρίσκεται στά δυτικά της περιοχής και είναι ορθογώνιος σε κάτοψη θολοσκεπής χώρος. Η παρούσα του μορφή είναι αποτέλεσμα σημαντικής μετασκευής των αρχών του εικοστού αιώνα με την προσθήκη μικρού προστώου στα βόρεια. Στις μέχρι στιγμής γνωστές μας πηγές αναφέρεται τουλάχιστον από τον 14ο αιώνα. Υπάρχουν όμως θετικές ενδείξεις ότι η ανέγερση του θα μπορούσε να αναχθεί στον 6ο αιώνα όπως η ύπαρξη ενεπιγραφου επιστυλίου όπου αναφέρεται το "Μαρτύριον Στεφάνου". Η ίδια η παράδοση των πατέρων όπως καταγράφεται τον 17ο αιώνα από τον Νεκτάριο Πατριάρχη Ιεροσολύμων, αναφέρει ότι "την έκτισεν ο πρωτομάστορας οπου έκτισε το μοναστήριον" δηλαδή ο Στέφανος από την Αίλα.

Το παρεκκλήσιο του **Αγ. Ιωάννη του Ευαγγελιστή** ήταν κτισμένο πάνω από το διαβατικό στα νότια του νάρθηκα του καθολικού. Το παρεκκλήσιο κατεδαφίστηκε κατά την δεκαετία 1950-60 στα πλαίσια εργασιών ανάδειξης του καθολικού. Ταυτόχρονα απομακρύνθηκε μία στοά που προστέθηκε σε άγνωστο χρόνο πάνω στον νάρθηκα. Όπως πιστοποιούν φωτογραφίες επρόκειτο για ευτελούς κατασκευής κτίσμα. Το παρεκκλήσιο αναφέρεται στις μέχρι στιγμής γνωστές μας πηγές από τον 14ο αιώνα.

Το παρεκκλήσιο του **Αγ. Αντωνίου** βρίσκεται στην ανώτερη στάθμη της περιοχής. Πρόκειται για μικρό ορθογώνιο σε κάτοψη χώρο που καλύπτεται με θόλο. Η διαμόρφωση του ιερού γίνεται με κόγχες που εγχράφονται στον ανατολικό τοίχο. Αναφέρεται στις πηγές τον όψιμο 16ο αιώνα.

Το παρεκκλήσιο του **Αγ. Ιωάννη του Προδρόμου** βρίσκεται στην ανώτερη στάθμη του συγκροτήματος του πυρήνα και αναφέρεται ότι κτίστηκε στα 1586 από τον ηγεμόνα της Βλαχίας Αλέξανδρο Βοϊβόνδα. Στά υπέρθυρα των ανοιγμάτων του έχουν τοποθετηθεί σε δεύτερη χρήση ξύλινα ζωγραφισμένα πανέλα του 13ου-14ου αιώνα, άγνωστης προέλευσης.

Σύμφωνα με επιγραφή το παρεκκλήσιο των **Αγίων Αποστόλων** μεταφέρθηκε στα 1761, από την περιοχή της Δουβάρας σε ένα δωμάτιο κάτω από το παρεκκλήσιο του Αγίου Ιωάννη του Βαπτιστή. Πρόκειται για ορθογώνιο σε κάτοψη θολοσκεπή χώρο στον οποίο δεν υπάρχει κόγχη. Τα χρονολογικά όρια στα οποία θα μπορούσε να τοποθετηθεί η ανέγερση του χώρου αυτού είναι ακόμα μεγάλα (7ος-16ος αιώνας). Το παλαιότερο παρεκκλήσιο των Αγίων Αποστόλων είχε ερειπωθεί και κατεδαφίστηκε στον 19ο αιώνα.

Η πρακτική με τις αλληπάλληλες επισκευές, ανακατασκευές και κατεδαφίσεις των ερειπωμένων παρεκκλησίων δυσκολεύει την πλήρη ερμηνεία της ιστορίας και των οικοδομικών φάσεων των παρεκκλησίων του Σινά. Το κοινό τυπολογικό στοιχείο της ημικυκλικής αψίδας παρουσιάζουν δύο μόνο παρεκκλήσια, της Κοιμήσεως της Θεοτόκου και του Αγίου Στεφάνου τα οποία φαίνεται ότι είναι και τα παλιότερα σωζόμενα. Εξάλλου τα παρεκκλήσια της Ζωοδόχου Πηγής και των Αγίων Αποστόλων έχουν ενταχθεί σε μετασκευασμένους υπάρχοντες χώρους. Κοινά στοιχεία ως προς την κάτοψη - όπως τις εγχεραμμένες κόγχες στον ανατολικό τοίχο - παρουσιάζουν τα δύο παρεκκλήσια του Αγίου Αντωνίου και Αγίου Ιωάννη Βαπτιστή.

ΚΑΡΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΑΗ

Ο 32ος ΚΑΝΟΝΑΣ ΤΗΣ ΠΕΝΘΕΚΤΗΣ ΕΝ ΤΡΟΥΛΩ ΣΥΝΟΔΟΥ (692)

ΣΤΗΝ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΑΥΤΙΑΣ

Στήν άψίδα τοῦ Ἀγ.Στεφάνου στό ΓΑΥΣΙΝ τῆς Καππαδοκίας (692-726.), εἰκονίζεται κάτω ἀπό τόξο, παράσταση Εὐχαριστιακοῦ-Σταυροῦ ἀπό τίς ὀριζόντιες κεραίες τοῦ ὁποῦ ἐκφύονται βότρες. Ὁ Σταυρός πλαισιώνεται ἀπό τήν ἔνθρονη ^{Βροφοκρατοῦσα} Θεοτόκο πού δορυφορεῖται ἀπό δύο Ἀγγέλους καί τόν Ἰωάννη Πρόδρομο σέ διπλῆ εἰκόνιση. Στά βόρεια κραταίει εἰλητό μέ τήν ἐπιγραφή " Ἴδοῦ ὁ Ἄνδρς τοῦ Θεοῦ.." (Ἦσ.53,7-8. Ἰω.1,29), στά νότια μέ τήν ἐπιγραφή " Ἐγὼ φωνή βοῶντος.." (Ἦσ.40,3. Ἰω.1,23), ρῆσεις πού ἀπαγγέλησαν ἀπό τόν Πρόδρομο σέ χρόνο σχετικό πρὸς τή Βάπτιση τοῦ Χριστοῦ. Ἐπὶ ἄλλοτε, μέσα σέ μετάλλιο, δεσπόζει μεγάλος θριαμβευτικός Σταυρός.

Ἡ σύνθετη παράσταση τῆς εὐκίας συμβολίζει σέ συνδυασμό τὰ Μυστήρια τῆς Θεῆς Εὐχαριστίας, τῆς Ἐνσαρκώσεως καί τῆς Βαπτίσεως, ἐνῶ σέ σχέση καί μέ τό θριαμβευτικό Σταυρό ὁδηγεῖ στό Μυστήριο τῆς Θεῆς Οἰκονομίας, πού πραγματώνεται κατὰ τή Θεῆ Λειτουργία. Ἡ διπλῆ εἰκόνιση τοῦ Ἰωάννη στήν ἴδια παράσταση, μοναδική στήν εἰκονογραφία, ὡς Πρόδρομου καί ὡς Βαπτιστή, συνδεόμενη μέ τή Βάπτιση, ὑποδηλώνει τό στοιχεῖο τοῦ νεροῦ. Τό νερό καί τό αἷμα εἶναι κατὰ τοὺς Πατέρες ἡ εἰκόνα τῆς Βαπτίσεως καί τῆς Εὐχαριστίας καί εἶναι τὰ δύο Μυστήρια πού δημιουργοῦν τήν Ἐκκλησία. Σύμφωνα μέ τό βυζαντινό Τυπικό στόν ὄϊνο τῆς Θεῆς Εὐχαριστίας προστίθεται τό ἀνάλογο ὕδωρ κατὰ τήν προετοιμασία τῶν Τιμίων Δώρων στήν Ἀκολουθία τῆς Προσκομιδῆς, ἐνῶ σ'αὐτό τό κρᾶμα κατὰ τήν Ἀγ. Ἀνασφοά θά προστεθεῖ ἐπίσης καί τό ζέον ὕδωρ. Εἶναι γνωστό πὸς ἡ ἄρμενική ἐκκλησία ἄρνεῖται παντελῶς τή χρήση τοῦ ὕδατος στό Μυστήριο τῆς Θεῆς Εὐχαριστίας, γεγονός πού θά ὁδηγήσει καί στή θέσπιση τοῦ 32ου κανόνα τῆς Πενθέκτης Συνόδου.

Ὁ 32ος κανόνας τῆς Πενθέκτης ἐν Τρούλλῳ Συνόδου (892) καθόριζε τὴ μέξη τοῦ ὕδατος στὸν οἶνο τῆς θείας εὐχαριστίας κατὰ τὴν προετοιμασία τῶν Τιμίων Λόγων. Πιστεύω πὼς ἡ παράσταση τοῦ Ἁγ. Στεφάνου θὰ πρέπει νὰ συνδεθεῖ μετὰ τὴν ἔριδα τῆς ἐποχῆς καὶ τὸ σχετικὸ κανόνα, περιορίζοντας καὶ τὴ χρονολόγησή της ἀνάμεσα στὰ 692-726.

Ἐνα παρόμοιο προεικονομαχικὸ πρότυπο φαίνεται πὼς θὰ εἶχε ὑπ' ὄψιν του καὶ ὁ ζωγράφος τῆς παράστασης στὴν ἀψίδα τοῦ σπηλαιώδους ναοῦ τῆς Καλορείτσας Πάξου (δεύτερο τέταρτο 10ου αἰ.), στὴν κόγχη τῆς ὁποίας ἡ βορειοκρατοῦσα Θεοτόκος πλαισιώνεται ἀπὸ δύο Ἁγγέλους καὶ τοὺς προφήτες Ἰωάννη Πρόδρομο καὶ Ἠσαΐα. Ὁ Πρόδρομος κρατᾷ τὸ εἰλητό μετὰ τὴ γνωστὴ ἐπιγραφή εὐχαριστιακοῦ καὶ σωτηριολογικοῦ περιεχομένου, ποὺ ἀπαγγέλθηκε κατὰ τὴ Βάπτισμα ('Ἠσ. 53,7-8. Ἰω. 1,29) καὶ ἡ ὁποία ἔχει ἐνωματωθεῖ στὸ κείμενο τῆς θείας Λειτουργίας κατὰ τὴν Ἀκολουθία τῆς Προσκομιδῆς. Ὁ Ἠσαΐας ὁ κατεξοχὴν προφήτης τῆς Βαπτίσεως κατὰ τοὺς Πατέρες, ἔχει συνδεθεῖ ἐπίσης μετὰ τὸ Πιστήριο τῆς θείας εὐχαριστίας, ἐξαιτίας τοῦ ἐπεισοδίου μετὰ τὸν ἄνθρακα, ἐνθ εἶναι γνωστὴ καὶ ἡ σχέση του πρὸς τὴν Ἐνοσίχθισση.

Ὅτι δύο παραστάσεις στὶς ἀψίδες τοῦ Ἁγ. Στεφάνου Βαπταδοκίας καὶ Γεννήσεως Πάξου καθ' ἑαυτὰς ἀφενὸς τίς ἔριδες τῆς ἐποχῆς καὶ ἀφετέρου τὴ μορφή τοῦ Τιμικοῦ τῆς Λειτουργίας, ποὺ τὰ χρόνια αὐτὰ βρίσκονται σὲ ἐξέλιξη.

ΠΑΥΛΟΣ ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ ΤΟΥ ΗΡ.

ΦΘΙΩΤΙΔΕΣ ΘΗΣΕΙΣ. ΑΡΧΗ ΚΑΙ ΤΕΛΟΣ ΜΙΑΣ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΠΟΛΗΣ.

Η πόλη που μας είναι γνωστή από ιστορικές μαρτυρίες και επιγραφές με το όνομα Φθιωτίδες Θήσεις κτίσθηκε σε χώρο όπου βοίσκονταν τα ερείπια αρχαιοτέρων οικισμών.

Όπως ήταν φυσικό στο κτίσιμο της νέας πόλης χρησιμοποιήθηκαν τα υλικά των καταστραμμένων κτηρίων και σε ορισμένες περιπτώσεις θα ακολουθήθηκε το σχέδιο του προηγούμενου οικισμού.

Η νέα πόλη είχε μεγάλη ανάπτυξη οικονομική, τεχνική και καλλιτεχνική. Η ζωή της μπορεί να προσδιοριστεί ως τον 7ο αιώνα μ.Χ. Ο καθηγητής Γ. Σπηριού που από το 1924 έκανε ανασκαφές στο χώρο για λογαριασμό της Αρχαιολογικής Έταιρείας απέδωσε την καταστροφή σε βασικές επιδρομές και σε πυρκαγιά. Την πρώτη περίπτωση τη στήριξε σε ένα τόσο μεγαλόσωμο βαυβάου που κατέστρεψε την κολυμβήθρα του βασιστηρίου της βασιλικής του Αγίου Δημητρίου και από τους τοίχους που κτίστηκαν σε ορισμένα μέρη της ίδιας βασιλικής για να δημιουργηθούν κατοικίες των επιδρομικών. Την καταστροφή από πυρκαγιά τη στήριξε στο στομάχι υπολείμματα πυρός που βρέθηκε πάνω στα πατώματα των μνημείων που αποκάλυψε και στην ασήεστοποίηση από φωτιά των μαρμάρινων μελών τους.

Κατά τις ανασκαφές της δεύτερης περιόδου που άρχισαν το 1959 και συνεχίζονται μέχρι σήμερα, εκτός από τους πιο πάνω λόγους που επιβεβαιώθηκαν, προσδιορίστηκαν και άλλες αιτίες καταστροφής των κτηρίων της παλαιοχριστιανικής πόλης των Φθιωτίδων Θησίων. Οι αιτίες αυτές είναι ο ανθρώπινος παράγοντας και οι σεισμοί και η συνακόλουθη εγκατάλειψη του χώρου.

Στο συγκρότημα των βασιλικών του αρχιεπίσκου Πέτρου διαπιστώθηκαν τουλάχιστον 4 οικοδομικές φάσεις. Τα υπολείμματα της τοιχοποιίας των παλαιοτέρων γάσεων απορροώντο ή "εκδύνταναν" ανάλογα για να εδραστεί πάνω σ' αυτά το επόμενο κτήριο.

Αυτό αποδεικνύεται από το ότι οι τοίχοι των προηγούμενων κτηρίων βρίσκονται ισοϋψείς, πράγμα που δε δικαιολογείται από μία βίαια καταστροφή.

Η καταστροφή από σεισμούς - είναι γνωστό ότι η περιοχή της Μαγνησίας είναι σεισμοπαθής - αποδεικνύεται από το ότι κιονοστοιχίες και τοίχοι αρκετού ύψους βρέθηκαν πεσμένοι προς μία κατεύθυνση.

Η εγκατάλειψη του χώρου της παλαιοχριστιανικής πόλης ύστερα από επιδρομές, φωτιά και σεισμούς ολοκλήρωσε την καταστροφή της και τη λησμονιά του ονόματός της.

ΜΙΑ ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ: Ο ΑΓΙΟΣ ΠΡΟΚΟΠΙΟΣ ΣΤΗ ΛΕΙΒΑΔΑ ΣΕΛΙΝΟΥ ΧΑΝΙΩΝ

Η μικρή εκκλησία του Αγίου Προκοπίου στη Λειβάδα Σελίνου (μ. 4,92μ, πλ. 3,25 και ύψ. 3,24μ.) ήταν ερειπωμένη και αναστηλώθηκε στα 1890 από τον Παναγ. Χατζημιχαλάκη, ο οποίος ξανάκτισε το νότιο τοίχο, την καμάρα και τμήματα των υπολοίπων, προστατεύοντας και διαφυλάσσοντάς μας με μεγάλη ευλάβεια τις έσοχες τοιχογραφίες, που σώζονταν. Αυτό ήταν κάτι σπάνιο για την εποχή, αλλά και για τις μέρες μας, γιατί οι ερειπωμένες ή όχι εκκλησίες, που ανακαινίστηκαν από τους κατοίκους των χωριών όχι μόνο του Σελίνου, αλλά ολόκληρης της Κρήτης, μόνο σπάνια έσωσαν και τις τοιχογραφίες των.

Απ' όσα σώζονται, μόνο μερικά μπορούμε να αποκαταστήσουμε το εικονογραφικό πρόγραμμα της εκκλησίας, της οποίας τις μεγαλύτερες επιφάνειες κατέχει μια από τις σπουδαιότερες παραστάσεις της Δευτέρας παρουσίας, απ' όσες μας έσωσε η Κρήτη. Στην αφίδα εικονίζεται ο Παντοκράτορας, καμένος σήμερα, όπως και ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος, κάτω από αυτόν, ενώ ο Βασίλειος σώζεται καλύτερα. Οι συλλειτουργούντες έχουν κόψει από τα γόνατα και κάτω. Στο τρίγωνο, επάνω από την αφίδα, σώζεται η Φιλοξενία του Αβραάμ στον ιστορικό τύπο και κάτω από αυτήν, νότια της αφίδας, ο Ευαγγελισμός στον τύπο των ρικόνων, όχι μοναδικό παράδειγμα, βόρεια δε, ο Συμεών ο Θροδόχος, μοναδικό παράδειγμα, αν εξαιρέσουμε την εικόνα του Αγίου Ματθαίου των Σιναϊτών στο Ηράκλειο, που αποδίδεται στο Δαμασκηνό. Το ανατολικό τμήμα της καμάρας κατείχε, ημικυκλικά, η Ανάληψη, όπως δείχνουν τα τμήματα από το σώμα της μετωπικής, δεδωμένης Παναγίας και τα πόδια κυρίως των Αποστόλων. Αλλά ευαγγελική σκηνή δεν πρέπει να είχε ρικονιστεί στην εκκλησία, γιατί δεν υπάρχει χώρος παρά μόνο για τους Αποστόλους-Κριτές, οι οποίοι, όσο ξέρω, δεν λείπουν από καμιά παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας, στην ανακατασκευασμένη καμάρα. Κάτω από την Ανάληψη σώζονται ίχνη του αγίου Στεφάνου και ενός Ιεράρχη, ενώ η θέση του τιμώμενου Αγίου στην εκκλησία, στο βόρειο τοίχο, μένει κενή, γιατί εδώ είχε πέσει ο τοίχος. Μετά την Ανάληψη, στο βόρειο τοίχο και στη μεσαία από τις τρεις σειρές των τοιχογραφιών της εκκλησίας, σώζεται η πολύ ωραία παράσταση της Γης και της Θάλασσας, που αποδίδουν τους νεκρούς για την κρίση, σε ενιαία ζωφόρο. Μόνο ο Άγγελος, που σαλπίζει στη Γη δεν σώζεται. Κάτω από τις σκηνές αυτές εικονιζόταν έφιπποι οι άγιοι Προκόπιος, Γεώργιος και Θεόδωπος, όπως δείχνουν οι επιγραφές και μικρά τμήματά των. Η τιμητική θέση, που έχει ο άγιος Προκόπιος, που εικονίζεται μπροστά και από τον άγιο Γεώργιο και έχει πάρει τη θέση του αγίου Δημητρίου, ίσως επέδρασε στο να θεωρηθεί η εκκλησία αφιερωμένη στον Άγιο αυτόν. Ολόκληρο το δυτικό τοίχο, παρά την παλαιότερη άποψη (Κ. Λασσιθιωτάκης), κατέχει μια μεγαλόποση παράσταση σ' ένα πίνακα της Δέησης, άνω και κάτω, από αριστερά προς τα δεξιά, του Παοαδέισου, του Ζηγού της Δικαιοσύνης και του Πυρός του ασβέστου (Κόλασης).

Από τη Δευτ. Παρουσία, "από τις ωραιότερες και τις με μεγαλύτερη ενδότη-
τα και πυκνότητα, σε αφήγηση και εσωτερικό περιεχόμενο, απεικονίσεις του θε-
ματος σ' ολόκληρο το Βυζαντινό Κόσμο", όπως έχω παρατηρήσει αρκετά χρόνια τώ-
ρα, φαίνεται ότι έλειπαν οι Ποινές των Κολασμένων.

Πέρα όμως από το εικονογραφικό ενδιαφέρον των τοιχογραφιών του Αγίου
Προκοπίου, οι οποίες είναι στα πολλά κτυπημένες και αδικημένες από το χρό-
νο, τους ανθρώπους και την παντελή εγκατάλειψή των σήμερα, οι τοιχογραφίες
αυτές αποτελούν την καλύτερη μαρτυρία για την υψηλής ποιότητας τέχνη, που
κυκλοφορεί στα επαρχιακά εργαστήρια της Κρήτης. Ο ζωγράφος της εκκλησίας
όχι μόνο έχει υπόψη του τα καλύτερα πρότυπα, αλλά είναι και ενήμερος στα
πιο μοντέρνα ρεύματα, που αντιπροσωπεύουν την Παλαιολόγεια Τέχνη της
εποχής του. Λείχνουν ακόμη ότι η τέχνη αυτή έχει αφομοιωθεί και έχει πάρει
την κρητική της μορφή ήδη στα μέσα του 14ου αι. Η εκκλησία βέβαια ανήκει
σε μια σειρά κρητικών μνημείων, που κάνουν την εμφάνισή των, όσο ξέρω, γύρω
στα 1300, ίσως και λίγο παλαιότερα, και είναι πάνω από είκοσι, αν και μερικά
ακόμη θα υπάρχουν και μένουν άγνωστα. Το πρώτο χρονολογημένο είναι κατά την
γνώμη μου ο Άγιος Γεώργιος στον Ξειδά Πεδιάδας (1321), ένα μέρος τουλάχισ-
τον, και δεύτερο ο Άγιος Ονούφριος στου Καλογέρου Αμαρίου (1329/30) και τα
έργα του Παγωμένου και των πρώτων μαθητών του στα 1330-1350 και μια σειρά
χρονολογημένων και ακρονολογητών μνημείων, που μπορούν όμως να χρονολογη-
θούν ως τα 1359/60 (Τοιχογραφίες Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στην Κριτσά), α-
πό τα οποία σπουδαιότερα είναι ότι απέμεινε από την πρόσφατη ανακαίνιση
στον Άγιο Θεόδωρο στο Μερτέ Σελίνου (1344) και οι τοιχογραφίες του Αγίου Ι-
ωάννη του Θεολόγου, κοντά στον Κρούστα Μεραμπέλλου (1347/8). Με τα δύο τελευ-
ταία σχετίζονται περισσότερο οι τοιχογραφίες του αγίου Προκοπίου, παρά
το ξέπλυμά των, για πολλούς αιώνες ίσως, από τις βροχές και τις καταστρο-
φές των. Κύριο γνώρισμα των τοιχογραφιών οι σχέσεις των, εικονογραφικές και
υφολογικές, με την Πόλη και τη Μακεδονία, οι κλασικίζουσες, ακαδημαϊκές και
κλειστές μορφές, με τα προσωπογραφικά χαρακτηριστικά και το γεμάτο ρέμβη
και εναπόληση ύφος, και τα φωτεινά και λαμπρά χρώματα, κόκκινα, πράσινα και
βυσινιά, που δουλεύονται με γρήγορες πινελιές και εμπρεσιονιστικά. Η ομά-
δα των τοιχογραφιών αυτών όμως διαφέρει από την αντίστοιχη των ετών 1400-
1430, που αντιπροσωπεύουν, το προδρομικό της Κρητικής Σχολής ύφος. Οι μορφές
των μνημείων του 15ου αι., αν και έχουν πιθανότατα τα πρότυπά των σε τοιχο-
γραφίες της ομάδας του Αγίου Προκοπίου, είναι περισσότερο ακαδημαϊκές και
ψυχρές, πιο συμβατικά δουλεμένες και πιο κοντά στην τέχνη της εικόνας, ε-
νώ τα χρώματα είναι μεταλλικής υφής και λιγότερο ελεύθερα δουλεμένα. Αυ-
τός είναι ο λόγος, για τον οποίο τοποθετώ και τις τοιχογραφίες του Αγίου
Προκοπίου στα γύρω από 1350 χρόνια, χωρίς να αποκλείεται να είναι και
παλαιότερες.

ΕΥΤΕΡΗ ΜΑΡΚΗ

ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ Η ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΤΩΝ ΝΕΚΡΩΝ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ

'Η περίπτωση τής Θεσσαλονίκης

'Η είσαγωγή τῶν νεκρῶν στήν πόλη, πού παρατηρεῖται στό χριστιανικό κόσμο ἀπό τόν 6ο αἰ μ.Χ., ὑπαγορεύθηκε ἀπό τά ἱστορικά γεγονότα καί τήν ἀνασφάλεια πού δημιούργησαν στους κατοίκους οἱ βαρβαρικές ἐπιδρομές, σέ ἀντίθεση μέ τήν Κωνσταντινούπολη, ἔπου τό ἴδιο φαινόμενο παρουσιάζεται ἀπό τόν 4ο αἰ ὡς ἀποτέλεσμα πολεοδομικῆς επέκτασης. Τό γεγονός αὐτό θεωρεῖται τό χαρακτηριστικότερο γνώρισμα ταῦ τέλους τῆς ἀρχαιότητος καί πραγματοποιήθηκε σταδιακά λόγω τῆς ἀπαγόρευσης τοῦ νόμου καί τοῦ σεβασμοῦ πρὸς τήν παράδοση.

'Η παρακολούθηση τοῦ φαινομένου στή Θεσσαλονίκη ἔδειξε, ὅτι τό παλιότερο παράδειγμα ταφῶν μέσα στήν πόλη ἀντιπροσωπεύει ἕνα μικρό νεκροταφεῖο ἀπό δώδεκα καμαρωτούς τάφους σέ δύο συστάδες, πού ἀνασκάφηκε τό 1972 σέ ἀκατολήτη περιοχή τοῦ βορειο-νατολικοῦ ἄκρου τοῦ περιβόλου. Οἱ τάφοι, πού χρονολογοῦνται στό τέλος τοῦ 6ου αἰ, κατασκευάσθηκαν ταυτόχρονα καί εἶναι προσολλημένοι σέ πύργο τοῦ τείχους, πού μετατράπηκε σέ εὐκτήριο καί περιλαμβάνει τάφους κάτω ἀπό τό δάπεδο. Τό μικρό αὐτό νεκροταφεῖο διατηρεῖ τήν ἀνάμνηση τῶν ἐκτός τῶν τειχῶν χριστιανικῶν κοιμητηρίων, πού ἰδρύθηκαν γύρω ἀπό μαρτύρια, τό ὅποια συνδέονται μέ τούς τυπούς ἀθλήσεως τῶν Θεσσαλονικιῶν μαρτύρων. Τό ἐπόμενο στάδιο ἀποτελοῦν τάφες σέ ἐγκαταλειμένους χώρους τῆς πόλης, ὅπως ἡ Ἀρχαία Ἀγορά, ἐνῶ οἱ πολῖτες μέ ἐπισημότερη ἰδιότητα φαίνεται πῶς ἀποκοῦν τό προνόμιο τῆς ταφῆς στίς ἀβλές τῶν ναῶν καί βασιλικῶν στό νόμισμα καί τά πλάγια κλίτη. Ὅπως μαρτυροῦν οἱ τάφοι πού ἀνασκάφηκαν κάτω ἀπό τό δάπεδο τῆς Ἰονῆς Λατόμου, ἀπό τήν ἐποχή αὐτή καί παρά τήν ἀπαγόρευση τῆς ταφῆς μέσα σέ ναούς καθιερωμένους μέ λείψανα ἁγίων ἀρχίζει

ὁ ἔνταφιασμός τῶν μοναχῶν κάτω ἀπό τὰ δάπεδα τῶν καθολικῶν. Δέν παρατηροῦνται ταφές στό κεντρικό κλίτος παλαιοχριστιανικῶν ναῶν τῆς Θεσσαλονίκης, ἐκτός ἀπό ἕναν ὑπόγειο τάφο κάτω ἀπό τό "Αγιό-Βῆμα τῆς κοιμητηριακῆς βασιλικῆς τῆς ὁδοῦ 3ης Σεπτεμβρίου. Ὁ περιορισμένος ἀριθμός τάφων σέ παλαιοχριστιανικούς ναούς δείχνει, ὅτι μόνον ἐπίλεκτα πρόσωπα, ἰερωμένοι, ἰδρυτές ναῶν καί πολίτες πού εὐεργέτησαν τήν Ἐκκλησίαν, ἀπολαμβάναν ἀρχικά τό προνόμιο αὐτό. Ὅπως συμπεραίνεται ἀπό τά μεταγενέστερα παραδείγματα, ὡς ἐνάστια μνήματα χρησιμοποιοῦντο κυρίως οἱ αὐλές καί οἱ νάρθηκες τῶν ἐκκλησιῶν, ἀπό ἐπιβίωση προφανῶς τῆς *ad sanctos* ταφῆς καί σέ μικρότερο ποσοστό οἱ δημόσιοι χώροι. Ἡ στενότητα καί ἡ ἀνεπάρκεια τοῦ ταφικοῦ χώρου ἐπέβαλε τήν ἀνακομιδή τῶν νεκρῶν καί τήν κατασκευή ὀστεοφυλακίων μέσα στούς ναούς ἢ σέ ἐπαφή μέ αὐτούς. Ἀπό τή μεσοβυζαντινή περίοδο διαπιστώνεται στή Θεσσαλονίκη ἡ ἐπαναχρησιμοποίηση τμημάτων τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ νεκροταφείου, μέ ταφές σέ φηλότερο ἐπίπεδο τοῦ ἀρχικοῦ. Τήν ἴδια ἐποχή γενικεύεται σέ ὅλο τόν ἑλλαδικό χώρο ἡ ταφή στό ἐσωτερικό τῶν ναῶν, συνήθεια πού διατηρήθηκε μέχρι τό 19ο αἶ, ὁπότε νομοθετήθηκε ἀπό τό νεοσύστατο ἑλληνικό κράτος ἡ ἴδρυση νεκροταφείων.

Ἡ εἰσαγωγή τῶν νεκρῶν στή Θεσσαλονίκη δέν φαίνεται νά προῦλεσε σημαντικές ἀλλαγές στόν πολεοδομικό ἵστό, πού νά αἰτιολογοῦν τή χρήση τοῦ ὄρου τέλος τῆς ἀρχαίας πόλης. Ἀντίθετα ἡ παρατηρούμενη συνέχεια τῆς κατασκευῆς τοῦ καμαρωτοῦ τάφου μέχρι τόν 9ο αἶ (Βίκινομαχικός ναός) καί ἡ ἀνεύρεση τόσο σ' αὐτήν ὅσο καί στήν Ἀθήνα καί τή Θράκη παραδειγμάτων καμαρωτοῦ τάφου, πού ἀντιπροσωπεύουν τήν τελευταία βαθμίδα ἐξέλιξης τοῦ τύπου, ἀποδεικνύουν τήν πολιτιστική ἐνότητα τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου κατά τή διάρκεια τῶν βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν καί μεταθέτουν τό λεγόμενο τέλος τῆς ἀρχαιότητος σέ μεταγενέστερους χρόνους.

Συμβολισμός στη διακόσμηση παλαιοχριστιανικού θωρακίου

Διάτρητο θωράκιο με αρχιτεκτονική δομή, διαστ. 1,05 X 1,27 X 0,06 μ., αριθμό Ταξινόμησης 28Α και Β.Η. 1068, είναι ενσωματωμένο στην αριστερή πλευρά του τέμπλου της διαμορφωμένης σε παλαιοχριστιανική βασιλική αίθουσας του Βυζαντινού Μουσείου.

Σχηματίζεται από τέσσερις κιονίσκους με συμφυή κιονόκρανα και βάσεις που στηρίζονται σε κρηπίδωμα και φέρουν ευθύγραμμο επιστύλιο. Αψίδα στο κέντρο του επιστυλίου και δύο αετώματα δεξιά και αριστερά περι-κλείουν φυτικά κοσμήματα. Στα διάστυλα ο σταυρός, μονός στα ακραία, εξαπλός στο κεντρικό, εντάσσεται σε γεωμετρικά σχήματα, ρόμβους και κύκλους από διμερές πλέγμα.

Το θέμα του αετωματικού και αψιδωτού σχήματος εσαρμοσμένο στην αρχιτεκτονική, με παράδειγμα τη δυτική στοά του αιθρίου της βασιλικής Α΄ των Φιλίππων, πέρασε στη ζωγραφική και γλυπτή διακόσμηση με δοξαστική σημασία, σαν πλαίσιο σκηνών, μεμονωμένων προσώπων ή και αντικειμένων άξιων διάκρισης και σεβασμού. Συγχρόνως δηλώνει την ιερότητα του χώρου και, πλαισιώνοντας ανάλογα θέματα, έχει τη σημασία της εισόδου και μετάβασης από τα πρόσκαιρα στα αιώνια. Αετωματικά και αψιδωτά τέξα που στορίζονται σε κιονίσκους είναι συχνά στη διακόσμηση σαρκοφάγων. Αιμός, σταυρός, φοινικόδεντρα σε σαρκοφάγους της Ραβέννας, βου αι., πλαισιωμένα από αψίδες και αετώματα δηλώνουν το παραδεισιακό τοπίο, ενώ τον ίδιο συμβολισμό έχουν και φυτικά κοσμήματα κάτω από αψίδες, όπως σε σαρκοφάγο από την Κωνσταντινούπολη.

Φυτικά θέματα πλαισιωμένα από αετώματα και αψίδες κρίθηκαν κατάλληλα και για τη διακόσμηση αμβώνων, με παράδειγμα τους αμβώνες της Ραβέννας, βου αι., προκειμένου να συμβολίσουν τον παραδεισιακό κήπο από τον οποίο έρχεται στους ανθρώπους ο θεός λόγος.

Αψίδα που πλαισιώνει σταυρό σε δάπεδο βαπτιστηρίου κατακόμβης αποτελεί σύμβολο της αιώνιας ζωής στην οποία εισέρχεται ο νεοβαπτισθείς. Σε πλάκα επίσης (πλευρά σαρκοφάγου ή πρόσορη αγίας τράπεζας) των αρχών του βου αιώνα από τη Ραβέννα (σήμερα στο Μουσείο του Κλήβελαντ) παρατηρείται η ίδια αρχιτεκτονική διάθεση με κεντρικό αέτωμα και δύο αψίδες εκατέωθεν που στηρίζονται σε κιονίσκους και πλαισιώνουν σταυρούς. Δεξιά και αριστερά των αψίδων δύο φοινικόδεντρα.

Στο θωράκιο T.28A είναι σαφής ο παραδεισιακός συμβολισμός με τα φυτικά θέματα στο άνω τμήμα και τους σταυρούς στα διάστυλα, θύρες

εισόδου στον παραδεισιακό χώρο. Η διακόσμηση του θωρακίου ερμηνεύεται και από τη θέση του στο τέμπλο "κιγκλίδι τήν μεσάτην κέσμων δύο, τοῦδε μένοντος, τοῦ τε παριπταμένοιο, θεῶν ὄσον, ἡμερίων τε" σύμφωνα με το ποίημα ΙΓ'στ. 70-71 του Γρηγορίου του Θεολόγου από τα Ιστορικά Ἔπη. Ο Ζυμεών Θεσσαλονίκης (P.G. 155, εφ. ΡΑΣ' σ.345) ερμηνεύει "τα διάστυλα δε την διαφοράν δεικνύει τῶν αισθητῶν προς τα νοητά και ὡς στερέωμα ἐστί διαφράττον ἀπό τῶν υλικῶν τα νοούμενα".

Α. ΜΕΝΤΖΟΣ-Ε. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΟΥ

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΠΑΝΩ ΣΤΗΝ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑΤΟΣ ΤΟΥ ΟΚΤΑΓΩΝΟΥ ΤΩΝ ΦΙΛΙΠΠΩΝ ΣΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ.

Οι ως τώρα δημοσιευμένες απόψεις για την εξέλιξη του Οκταγώνου είναι ανάγκη να τροποποιηθούν, ύστερα από μια σειρά νεότερων παρατηρήσεων και το συνδυασμό τους με τις παλαιότερες παρατηρήσεις του Στυλ. Πελεκανίδη.

Το αρχαιότερο ελεύθερο Οκτάγωνο που είχε αντικαταστήσει την "Βασιλική Παύλου" δέν είχε αψίδα ανατολικά, ούτε νάρθηκα και αίθριο. Οριζόταν προς Ανατολάς από την πάροδο Α, προς Δυσμάς από την πάροδο Γ και προς Νότον από την Εμπορική οδό.

Το Οκτάγωνο-Μαρτύριο αργότερα μετατράπηκε σε εγγεγραμμένο Οκτάγωνο με την προσθήκη τεσσάρων εξεδρών στις πλάγιες πλευρές. Ανατολικά ο ενιαίος τοίχος του ελεύθερου Οκταγώνου κόπηκε σε δύο σημεία, ώστε να μπορέσουν να εμβολιαστούν τα δύο σκέλη μίας αβαθούς κόγχης. Εξωτερικά από τον δυτικό τοίχο του μνημείου και επάνω στο λιθόστρωτο της παρόδου Γ, κτίστηκε ένα μικρό κρηναίο, σε τύπο δικιόνιου προπύλου.

Στον 6ον αι. καθαιρείται η μικρή κόγχη και αντικαθίσταται από μία μεγάλη αψίδα, επεκτείνεται το Ιερό Βήμα προς Δυσμάς, διαμορφώνεται ο νάρθηκας πάνω από την πάροδο και προστίθεται ένα είδος εξωνάρθηκα ή μνημειακής πρόσβασης δυτικά του νάρθηκα σε ψηλότερη κατά 0,60 μ. στάθμη σε σχέση με τη στάθμη του ανεσκαμμένου αιθρίου. Στην περίοδο αυτή το συγκρότημα συνδέεται με την λεγόμενη Εγνατία με ένα μνημειακό πρόπυλο.

Μετά τον 6ο αι. το συγκρότημα του Οκταγώνου υφίσταται επισκευές και συμπληρώνεται με εκτεταμένες προσθήκες. Συγκεκριμένα περιορίζεται η έκταση του εξωνάρθηκα και διαμορφώνεται δυτικά του νάρθηκα αίθριο με βόρεια και νότια στοά, όπως αποκαλύφθηκε στην ανασκαφή: Τοποθετούνται στυλοβάτες από μαρμάρινες πλάκες σε δεύτερη χρήση. Από υλικό σε δεύτερη χρήση είναι και οι βάσεις, οι κίονες και τα κιονόκρανα της βόρειας στοάς, καθώς και το πλακόστρωτο του υπαίθριου χώρου του αιθρίου. Σύγχρονη με τη διαμόρφωση των στοών είναι και η κρήνη στη δυτική πλευρά του αιθρίου, για την κατασκευή της οποίας χρησιμοποιήθηκαν ρωμαϊκά αρχιτεκτονικά μέλη σε 2η χρήση. Τέλος στην ίδια περίοδο πρέπει να αποδοθεί η διαμόρφωση της προσπελάσεως του Οκταγώνου από την Εγνατία με μία τίκλιτη στοά η οποία έχει ανάλογα οικοδομικά χαρακτηριστικά με τις στοές του αιθρίου.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΜΕΝΤΖΟΥ-ΜΕΪΜΑΡΗ
ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΟΣ ΣΤΙΣ ΠΟΛΕΙΣ ΚΑΙ ΤΗΝ ΥΠΑΙΘΡΟ
ΟΠΩΣ ΜΑΡΤΥΡΕΙΤΑΙ ΣΤΙΣ ΕΠΙΤΥΜΒΙΕΣ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ

Τό τέλος τῆς ἀρχαιότητος στίς πόλεις καί τήν ὑπαίθρο εἶναι ἐμφανές στίς ἐπιγραφές ἤδη ἀπό τόν Γ' καί Δ' μ.Χ. αἰῶνα. Ἐχοντας κανεῖς ὑπ' ὄψιν του τίς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές τῆς ἀρχαιότητος καί συγκρίνοντάς τις μέ τίς ἐπιγραφές τῆς πρώϊμης βυζαντινῆς ἐποχῆς μέχρι καί τόν Ζ' αἰ. παρατηρεῖ ἀρκετές διαφορές ὡς πρός τίς ἐκφράσεις, τή διατύπωση τοῦ κειμένου καί γενικά τοῦ περιεχομένου τῶν ἐπιγραφῶν, πολύ χαρακτηριστικές γιά τήν ἀλλαγὴ στόν τρόπο ζωῆς καί σκέψεως πού ἔχει ἐπέλθει καί πού ὀφείλεται κυρίως στίς πεποιθήσεις τοῦ πληθυσμοῦ τῆς αὐτοκρατορίας, τοῦ ὁποῦο μέγιστο μέρος μέχρι αὐτήν τήν ἐποχή ἔχει μεταστραφῆ στόν χριστιανισμό.

Ἦδη ὅπως γνωρίζουμε ἡ ζωὴ καί ὁ θάνατος στή χριστιανικὴ κοσμοθεωρία ἔχουν ἓνα ἐντελῶς διαφορετικὸ νόημα ἀπὸ ὅτι στήν ἀρχαία ἐποχή, ἐπομένως / ἐπιγραφές ὅπως αὐτές πού παραθέτω εἶναι χαρακτηριστικές γιά τή στάση τῶν ἀνθρώπων ἐναντι τοῦ θανάτου:

α) † Ἐνθά[δε κατὰ κίτε] | Ἀντωνῆ[να] δεχομένη | τὰς ἀψευδ[εῖ]ς ἀγγελίας τοῦ Θεοῦ... (Ρέθυμνο Κρήτης, Ε'-Ζ' αἰ.) β) --- ἀγνῶς βίωσον καί τόν τάφον φωτίζεις... οἶκον γάρ θεοῦ ἑαυτὸν ἐτέλεσας, ἀέναον φῶς τό θεῖον κτησάμενος... (Κώρυκος Κιλικίας)

Ἐδῶ θά πρέπει νά προστεθῆ ὅτι τὰ ταφικά μνημεῖα ὡς πρός τή μορφή τους συνεχίζουν νά εἶναι τὰ ἴδια ἀπὸ τήν ἀρχαία ἐποχή μέ μόνη διαφορὰ τίς ἐπιτύμβιες στήλες πού μερικές φορές εἶναι σέ σχῆμα σταυροῦ (π.χ. ἀπὸ τίς περιοχές τῆς θράκης καί τῆς Μ. Ἀσίας). Ἄρα μόνον τὰ ἐσωτερικά στοιχεῖα τῶν ἐπιτύμβιων ἐπιγραφῶν εἶναι ἐκεῖνα πού τίς διαφοροποιοῦν ἀπὸ τίς ἀντίστοιχες ἐπιγραφές τῶν ἐθνικῶν τάφων. Στή συνέχεια θά προσπαθῶ νά δώσω ὀρισμένα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα αὐτά, τὰ ὁποῖα κατὰ τή γνώμη μου ὁμιλοῦν εὐγλωττα γιά τήν νέα ἐποχή πού ἔχει ἀνατελεῖ.

Α. Στίς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές ἐκτός ἀπὸ τό χριστογράμμα καί τό σταυρό (τά ἄλλα πρωτοχριστιανικά σύμβολα σπανίως ἀπαντοῦν) στήν ἀρχὴ ἢ καί στό τέλος τοῦ κειμένου καθὼς καί τὰ ἄλλα προσωπογραφικά στοιχεῖα τῶν θανόντων, συνηθίζεται νά ἀναγράφεται καί ἡ χριστιανικὴ ιδιότητά τους. Ἄναφέρονται ὡς "χριστιανοί", "πιστοί", "κατὰ θεόν ζῶντες" (Σέ παλαιότερη ἐργασία μου ἔχω ἀναφερθῆ ἐκτενέστερα στοὺς ὅρους αὐτοῦς).

Β. Ὡς πρός τίς ἐκφράσεις πού ἀπαντῶνται στὰ κείμενα τῶν ἐπιγραφῶν:

α) Ἡ ὠραία ἔκφραση "χαῖρε παροδῖτα" ἢ "χαίρετε παροδῖται" πού ἀπαντᾷ σέ πολλές ἀρχαῖες ἐπιγραφές στήν ἀρχή τοῦ κειμένου ὡς φίλικός χαιρετισμός πρὸς τοὺς περαστικούς, στήν ἐποχή πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἔχει ἀλλάξει κάπως μορφή καί ἀπαντᾷ ὡς ἐξῆς: 1) [Χαίρ]εται ἐν Χρ[ισ]τ[ῶ] παροδῖται (στήλη σέ σχῆμα σταυροῦ ἀπό τή Νικομήδεια Βιθυνίας, Στ. αί.) 2) † Χαῖρε πιστέ παροδῖτα (Ὁδησός, σημ. Βάρνα Βουλγαρίας, 557 μ.Χ.) 3) Ἀ†ω Παροδῖτα ξένε ἢ καί φίλε, χαῖρε (Στυμαλίδα Κορινθίας, Δ'αί.). 4) † Θεοῦ χάρις. Χέρεστε παροδῖτε (Κωνσταντζα Ρουμανίας, Ε'-Στ'αί.). 5) Χέρεσαι ξένυ καί παροδῖτε (στήλη σέ σχῆμα σταυροῦ ἀπό τή Θράκη). 6) Καλὸς ἦλθετε παροδῖτε... καλῶς ἀπέλθε[τε παροδῖ]τε (Μ. Ἀσία, 585 μ.Χ.).

β) Ἡ ἔκφραση "πάντων φίλος" πού ἀπαντᾶται ἤδη στήν ἀρχαία ἐποχή συνεχίζεται καί στίς ἐπιγραφές τοῦ Ε' καί Στ' μ.Χ. αἰ. Ἔτσι στήν ἐποχή αὐτή ἀπαντᾶται καί ἡ ἔκφραση "πάντων φίλη" καί "Χριστοῦ φίλος" ἀναφερομένη σέ πρόσωπα, τὰ ὁποῖα εἶχαν ὑπηρετήσει στή χριστιανική ἐκκλησία καί εἶχαν καλλιεργήσει πνεῦμα ἐγκαρδιότητος καί εἶχαν δημιουργήσει φιλική ἀτμόσφαιρα ἀνάμεσα στοὺς συνανθρώπους τους. 1) †... ὁ δοῦλος τοῦ Θεοῦ Στέ(φ)ανος πρεσβύτερος πάντων φίλος... (Ἄγκυρα Γαλατίας, Ε'-Στ'αί.) 2) †... ἡ ἀείμν[η]στος ἰδοῦλη τοῦ Χριστοῦ Ἀεῖρή ἢ κα[τ]αγεναμένη διάκονος τῶν ἀγίων, ἡ πάντων φίλη... (Ἀμισός Καππαδοκίας 569 μ.Χ.). 3) Σοφὸν ἄνδρα καί Χρ(ιστο)ῦ φίλον... Θεόκτιστον πρ(εσβύτερον) (Κρήτη Δ'/Ε'αί.).

Γ. Ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο τοῦ κειμένου τῶν ἐπιγραφῶν:

α) Πολύ ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν οἱ ἐπιγραφές ἐκεῖνες, στίς ὁποῖες ἐξαιρούνται τὰ καλὰ ἔργα καί ἡ κοινωνική προσφορά ἀνδρῶν καί γυναικῶν καί ἰδιαίτερα διακόνων καί διακονισσῶν:

1) Ἡ δοῦλη | καί νύμφη τοῦ Χριστοῦ Σοφία ἡ διάκονος, ἡ δευτέρα φοίβη (Βηθθαγή ἢ Beersheba Παλαιστίνης, Ζ' μ.Χ. αἰ.).

2) ... ἡ τῆς εὐλαβοῦς κέλιμακαρίας μνήμης διάκονος Μαρία, ἥτις κατὰ τὸ ῥητόν τοῦ ἀποστόλου ἔτεκνοτρόφισεν, ἐξενόδοχησεν, ἀγίων πόδας ἔνιψε, θλιβομένοις τὸν ἄρτον αὐτῆς ἰδιένεμεν. μνήσθητι αὐτῆ(ς) | Κύ(ριε), ὅταν ἔρχῃ ἐν τῇ βασιλίᾳ σου (Ἀρχελαῦς Καππαδοκίας, Στ' μ.Χ. αἰ.).

3) † Κοιμητήριον Εὐφιμίαις τῆς μισοτέρας γυναικὸς νέας μεῖτοῦς ἔτεσιν ἰσάφρονος | κέ τὴν χίραι ἐπαγρῦπνω[ς] | ἐχούσης κατὰ δυνάμιν | εὖ ποιεῖν (Παιανία Ἀττικῆς).

4) † Ἀναστάσιος ὁ τῆν θεοφιλή μνήμην γενάμενος ὑποδιάκ(ονος) τὸν μονήρη βίον ἐίξηλωκῶς ἐν ἔτεσιν ἰσ' | αὐτός τὰ ἀσθενήματα | τῶν ἀδυνάτων βαστάζων καθὼς γέγραπτε (Κρήτη Στ'-Η'αί.).

5) ΧΜΓ †† Τόν δι'έλεημοσύνης βίον συνζήσας Ἀνδρέας ἀναχ[ι(νώστης)] ἐνθάδε κατάκιτε... (Κρήτη Ζ' - Η' αί.).

6) Ἐνθάδε κίτε ὁ τήν λαμπράν μνήμην Β[ε]ϊνενάτος, κόμ(ης) κ(αί) δουκι νάριος, γενάμενος ἀίνῆρ θεοσεβής, βραβευιτής εἰρήνης, χηρῶν ἀντιλήμπτωρ, ὄρφανῶν τροφεύς, πενήτων σωτηρία, γυμνῶν ἰσκεπαστής, ὄν, Χ(ριστ)έ, πρῖοσδεξάμενος ἀνάπ[αυσ]ον μετὰ τῶν ἰαγίων σου... (Ἡράκλεια Λυγκέστου, Ε' - Στ' αί.).

β) Ἐνα ἄλλο φαινόμενο πού χαρακτηρίζει αὐτήν τήν ἐποχή εἶναι οἱ δωρεές τάφων σέ φτωχοὺς καί δούλους. Τέτοιες δωρεές συναντᾶμε σέ διάφορες περιοχές. Δωρεές σέ φτωχοὺς:

1) Σωματοθήκη Διοδότας χαρισθέντα ἀπό Ἰχρυσίδος ἔχουσα υἰὸν ὀνόματι Κυριακόν τεχνίτην (Κώρυκος Κιλικίας). 2) α. Σωματοθήκη διαφέρουσα τῆ τοῦ φηληα[κ]-ο[ύ]ιτῆς Θεωτάκου Ἰκωρύκου. β. Ἐδορίθη τό μνῆ(μα) τοῦ τοῖ ἐπί τῶν δοίον ἀρχούτων Ἰθεοκτίστου καί Ταϊρασίου. (Κώρυκος Κιλικίας). 3) Μαῖς ὑποβολεύς τῆς ἀγίας τοῦ Ἰθ ἐκκλησίας ἀνενεωσάμην τήν χαρισθεῖσαν μοι ποίελον. (Κύζικος). 4) Περί μνήμης Εὐγενίας διακόνου ἀνενεωσάμεθα [τ]ήν καταλιφθῖσαν ἡμῖν πύελον οἱ πτωχοὶ Γηραγαθέως (Kirazli B.A. τῆς Νικομηδείας, μέχρι τὸν Δ' μ.Χ. αἰ.).

Δωρεές σέ δούλους: 1) † Ζορός διαφέρων Ἰχρυσάφειου ὅστις ἀριούτων Βελεφορούων ἰεδορήσατο ἡ Κυρία Εἰρήνη (Τύρος). 2) Δωρεά δεσποτῶν ἰς Λουκᾶν [τ]σανγάρην (Διοκασάρεια Μ. Ἀσίας). 3) Κοιμητήριον Αὐρ(ηλίου) Γειροντίου ὄρθιλάτου, ἰάγορασθέν ἀυτῶ ἰπαρά Φλαβίας Μαρίας, τῆ ὑπ(ατεία) τοῦ δεσπό(του) ἡμῶν Φλ(αβίου) Ἀναστασίου τό γ' ἰνδ(ικτιῶνος) εἰ, ἔνθα ἰκίτε τό παιδίον ἰαυτοῦ Φίλιππος † (Θεσσαλονίκη, 507 μ.Χ.). 4) † Μιμόριν ἰ Δωροθέου ἰ κώ(μης) Ἀδαδήγων, ἰ ἔνθα κέῖται ἡ ἰδοῦλη αὐτοῦ ἰ Θεοδώρα † Θεσσαλονίκη, Ε' μ.Χ. αἰ.). Ἀπό τά παραδείγματα πού παρέθεσα πῖο πάνω μποροῦμε νά σκεφθοῦμε ὅτι οἱ δωρεές τάφων σέ φτωχοὺς καί δούλους εἶχαν πλέον καθιερωθῆ. Ἄλλωστε γνωρίζουμε ὅτι κατά τοὺς πρωτοχριστιανικοὺς αἰῶνες στή Ρώμη ὑπῆρχαν κοινά κοιμητήρια γιά τοὺς φτωχοὺς καί τοὺς δούλους. Ἐπομένως οἱ δωρεές αὐτές φαίνεται ὅτι ἀποτελοῦσαν ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη καί ἀνακούφιζαν τήν πενία πού ἀκολουθοῦσε πολλοὺς ἀνθρώπους μέχρι καί τό θάνατο. Σχετικὴ εἶναι καί ἡ μεγάλη ἐπιγραφή ἀπό τήν Ἐφεσο, χαραγμένη ἐπάνω σέ πλάκα, πού χρονολογεῖται μεταξὺ τῶν ἐτῶν 531-537 μ.Χ. καί περιέχει ἐγκύκλιο τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἰπυατίου τῆς Ἐφέσου. Ἀπευθύνεται πρὸς τοὺς δεκανοὺς καί τίς κανονικῆς (μοναχῆς) τῆς ἐπισκοπῆς του πού ἀνελάμβαναν τίς ταφές τῶν Χριστιανῶν, γιὰτί ἤδη ἡ Ἐκκλησία εἶχε θεσπίσει πολὺ ἔνωρίς τήν δωρεάν ταφήν τῶν πιστῶν.

ΔΙΟΝΥΣΙΑ ΜΙΣΙΟΥ

Η πολιτική των βυζαντινών αυτοκρατόρων για τις πόλεις. Μία προσπάθεια ερμηνείας της παρακμής των πόλεων.

Οι αυτοκράτορες που ανέβηκαν στο βυζαντινό θρόνο από τα μέσα του 5ου αι. και εξής ήταν άκληροι. Η σύγκλητος εκμεταλλεύτηκε το γεγονός, για να ενισχύσει το ρόλο της ως πολιτειακού οργάνου και να προβάλλει το νέο αυτοκράτορα μέσα από τις τάξεις της.

Η βυζαντινή σύγκλητος δεν ήταν ομοιογενής. Αποτελούνταν από την αριστοκρατία των μεγαλογαιοκτημόνων προσκολλημένη στις ρωμαϊκές παραδόσεις, και από τους νεόπλουτους που προέρχονταν από το στρώμα των βιοτεχνών και εμπόρων, που αποτελούσαν αντίστοιχα τη δύναμη των Πράσινων και τη δύναμη των Εένετων της συγκλήτου.

Έτσι η περίοδος από τον 5^ο μέχρι τον 7^ο αι., κατά την οποία σημειώνεται και η ανάπτυξη της πολιτικής επιρροής των βυζαντινών δήμων, χαρακτηρίζεται από τον ανταγωνισμό Πράσινων και Εένετων για την κατάληψη της εξουσίας.

Τον 6^ο αι. οι Εένετοι κατορθώνουν να καταλάβουν το θρόνο και την εξουσία. Ο Ιουστινιανός με το τεράστιο οικοδομικό πρόγραμμα που ακολούθησε, έδωσε απασχόληση σε χειροτέχνες και εργάτες των πόλεων και πρωτοστάτησε γενικά σε μία ανάπτυξη του εμπορίου και της βιοτεχνίας. Έτσι το προλεταριάτο των πόλεων που δεν κατείχε γη, απομακρύνθηκε από την κηδεμονία των Πράσινων. Οι Πράσινοι για να ξανακερδίσουν την εξουσία, αναγκάστηκαν να προχωρήσουν σε διανομή γης που επίμονα αρνούνταν στο παρελθόν. Η αγροτοποίηση που θα ακολουθήσει πέρα από τους πολέμους και τις φυσικές καταστροφές οφείλεται και σε πολιτικούς λόγους.

Από την άλλη μεριά η απλοποίηση του τρόπου ζωής που επήλθε με την επικράτηση και διάδοση του ιδεώδους της Ορθοδοξίας στη διάρκεια της βασιλείας του Ιουστινιανού, μπορεί να ερμηνεύσει τα ευρήματα του λεγόμενου "βαρβαρικού τύπου".

Χ.ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

Ἡ ἀρχαιολογική ἐρευνα σέ τρεῖς χώρους τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας ἐπιτρέπει νά διατυπωθοῦν ὀρισμένες σκέψεις γιά τό τέλος τῆς Ἀρχαιότητος στήν περιοχή αὐτή:

ΘΑΣΟΣ: Μοναστηριακό συγκρότημα στή θέση Τσουκαλαριό καταστράφηκε ἀπό σεισμική δόνηση τό 615-619. Μετά τήν καταστροφή κάτοικοι τῆς γειτονικῆς πόλης τῆς θάσου (Λιμένας) κατέφυγαν στά ἐρείπια τῆς μονῆς, ὅπου ἔκτισαν πρόχειρα δωμάτια-κατοικίες (βλ. Φίλια ἔπη εἰς Γ.Ε.Μυλωνᾶν, Γ', 339-341).

Κτήριο στό οἰκόπεδο Βαλαῖ μέσα στόν Λιμένα ὑπέστη μία πρώτη καί σημαντική καταστροφή στά 575 καί μία δεύτερη ὀριστική στά 619/620. Μετά τό 620 οἱ κάτοικοι ἐγκατέλειψαν τήν πόλη τῆς θάσου (Revue Archéologique 1987/1, 38-9).

ΦΙΛΙΠΠΟΙ: Τό συγκρότημα τοῦ Ὀκταγώνου κατέρρευσε ὀριστικά λόγω σεισμικῆς δόνησης. Πρίν τήν κατάρρευση εἶχε προηγηθεῖ περίοδος ἀχρησίας. Ἡ ὀριστική κατάρρευση μπορεῖ νά χρονολογηθεῖ στά 615-619. Μετά τήν κατάρρευση κάτοικοι τῆς πόλης τῶν Φιλίππων, ἐγκατεστημένοι σέ πρόχειρα δωμάτια μέσα στά ἐρείπια, ἀσχολήθηκαν μέ περισυλλογή χρησίμων οἰκοδομικῶν ὑλικῶν (Πρακτικά Συμποσίου "Ἡ καθημερινή ζωή στό Βυζάντιο", σελ. 695-710).

ΚΗΠΙΑ ΠΑΓΓΑΙΟΥ: Μετά τήν κατάρρευση κινοστοιχιῶν καί ἀνωδομῆς τρίκλιτης παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς ἡ λειτουργία τοῦ ναοῦ περιορίστηκε στό κεντρικό κλίτος. Μετά νέα καταστροφή τῆς ἀνωδομῆς κτίστηκε σέ τμήμα τοῦ μεσαίου κλίτους ναῦδριο (Τό ἀρχαιολογικό ἔργο στήν Μακεδονία καί Θράκη, 1988).

Η Ζωγραφική της Παναγίας Αγ. Παρασκευής Αμαρίου

Ο Μ. Χατζηδάκης υπέδειξε από το 1953 ήδη, την ιδιαίτερη σημασία της ζωγραφικής του ναΐσιου της Αγ. Παρασκευής, ως ενδεικτικής της άμεσης προετοιμασίας της ώριμης Κρητικής σχολής, που εμφανίζεται στην τοιχογραφική διακόσμηση της Μονής Αγ. Νικολάου του Αναπαυσά, το πρώτο μαρτυρημένο επιγραφικά έργο του Κρητικού ζωγράφου Θεοφάνη Στρελίτζα, του 1527. Με κάποιες επιφυλάξεις αναφέρει αργότερα, το 1956, τη γνώμη αυτή και ο Α. Ευγγόπουλος, η πολύ στενή όμως συνάφεια της ζωγραφικής του μνημείου με την τέχνη του Θεοφάνη και του κύκλου του, βεβαιώνει τη σημασία της Κρητικής ζωγραφικής του 1516, στην εξέλιξη της τέχνης του 16ου αιώνα.

Από τα σωζόμενα σπαράγματα τοιχογραφιών, διαπιστώνεται η επιλογή του αμιγούς Δωδαικόρτου στη διακόσμηση, που επαναλαμβάνει το πρότυπο διακόσμησης δύο αιόμη Κρητικών ναΐσκων, της Παναγίας στο Σκλαβεροχώρι του τέλους του 14ου αι., και της εσωτερικής εκκλησίας της Παναγίας στα Καπετανιανά του 1401/2. Ενδεικτική είναι άλλωστε και η διακόσμηση του τεταρτοσφαιρίου της κόγχης με τη μορφή της Παναγίας Πλατυτέρας, όπως στους ναούς του Σκλαβεροχωρίου και των Καπετανιανών, αντί της καθιερωμένης, στους Κρητικούς ναΐσκους του ίδιου αρχιτεκτονικού τύπου, μορφής του Χριστού Παντοκράτορα, μόνου ή σε Δέηση. Η διάταξη του εικονογραφικού αυτού προγράμματος έχει πραγματοποιηθεί κατά το καθιερωμένο από τη μακράν παράδοση σύστημα και διαφέρει από εκείνη των ναών του Σκλαβεροχωρίου και των Καπετανιανών, με τη διευθέτηση των παραστάσεων σε μία μόνο ζώνη διακόσμησης σε κάθε πλευρά της καμάρας, κατά την τάξη του εορτολογίου της εκκλησίας.

Η συνέχιση εξ'άλλου της εικονογραφικής παράδοσης των ναών του Σκλαβεροχωρίου και των Καπετανιανών, διαπιστώνεται σε επί μέρους στοιχεία των εικονογραφικών παραστάσεων, εμφανής ενδεικτικά στη στάση των Αποστόλων της Μεταμόρφωσης ή και στους τύπους του Χριστού της Βαΐφόρου και της Παναγίας της Σταύρωσης, που θα επαναληφθούν και στη μεταγενέστερη ζωγραφική. Εικονογραφικοί όμως τύποι, όπως των Εισοδίων της Θεοτότου και του Ευαγγελισμού, είναι που θα επικρατήσουν στην Κρητική ζωγραφική. Οι παραστάσεις πάντως δεν έχουν την ευρύτητα της σύνθεσης, ούτε και τον πλούτο των επί μέρους εικονογραφικών στοιχείων της Κρητικής ζωγραφικής. Παραμένουν στους εικονογραφικούς τύπους και στο πνεύμα των κλειστών συνθέσεων των Κρητικών τοιχογραφικών παραστάσεων του 15ου αιώνα.

Η άμεση όμως συνάφεια της τεχνοτροπίας και των τεχνικών τρόπων εκτέλεσης των τοιχογραφιών του ναού της Παναγίας με τη ζωγραφική του Θεοφάνη και του κύκλου του, βεβαιώνει την ιδιαίτερη σημασία των τοιχογραφιών του Αμαρίου για τη ζωγραφική του 16ου αι., και δικαιώνει την άποψη του Μ. Χατζηδάκη.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΠΟΥΡΑΣ

ΠΕΡΙ ΤΗΝ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ ΤΗΣ ΠΕΡΙΒΛΕΠΤΟΥ ΣΤΑ ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΕΥΒΟΙΑΣ

Ἡ πρώτη φάση τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς τῆς Θεοτόκου Περιβλέπτου, κοντά στά Πολιτικά τῆς Εὐβοίας, εἶχε χρονολογηθεῖ ἀπό τόν Ὁρλάνδο (ABME τ.Γ'1937) ἀορίστως στόν 11ο ἢ τόν 12ο αἰώνα. Ἐπανειλημένως ἔγιναν ἀπό τότε ἀναφορές στό μνημεῖο χωρίς ὅμως νά ἀξιολογηθῆ ἐπιστημονικῶς τό ἐκεῖ σωζόμενο ἀκόμα ὑλικό καί χωρίς νά γίνει ποτέ ἀκριβέστερη χρονολόγησή του.

Τά πράγματα ἔγιναν πιό πολύπλοκα ὅταν τό 1976 οἱ Koder καί Hild στόν τόμο γιά τήν Ἑλλάδα τοῦ Tabula Imperii Byzantini πιθανολόγησαν ὅτι ἀπό τό μοναστήρι προερχόταν ἴσως καί ἡ ἐνεπίγραφη πλάκα τοῦ 1186 πού σῶζεται σήμερα στήν συλλογή μεσαιωνικῶν γλυπτῶν τῆς Χαλκίδος. Τήν πλάκα αὐτή εἶχε δημοσιεύσει ἤδη ἀπό τό 1926 ὁ Ν.Ι.Γιαννόπουλος ὁ ὁποῖος, χωρίς ἀποδείξεις, τήν εἶχε ἀποδόσει στήν κεντρική ἐκκλησία τῆς Χαλκίδος, τήν σημερινή Ἁγία Παρασκευή. Ἡ πλάκα εἶναι κακοδιατηρημένη καί ἡ ἐπιγραφή της κακογραμμένη καί γεμάτη λάθη, ἀναφέρει ὅμως μέ σαφήνεια ὅτι ἕνας ναός τῆς Παναγίας Περιβλέπτου κτίσθηκε τό 1186 μέ δαπάνες μιᾶς πενταμελοῦς οικογενείας. Τό ἐπίθετό της δεν ἀναφέρεται, ὅπως δεν γίνεται καί μνεῖα τίτλων τῶν μελῶν της. Στόν ἴδιο ναό ἀναφέρεται ἄλλωστε καί ἕνα ἔγγραφο τοῦ 1252, στήν "Παναγιά Περιβλεπτο στήν Ἐπισκοπή Nigriponts" (Acta Innoκεντίου IV ἀρ.83).

Αὐτό πού ἔχει σημασία εἶναι ὅτι τά σωζόμενα ἐπί τόπου λείψανα τῆς πρώτης φάσεως τῆς Μονῆς παρά τά Πολιτικά, δηλαδή τά γλυπτά καί τά μαρμαροθετήματα τῶν δωπέδων τοῦ καθολικοῦ της, κατά κανένα τρόπο δέν μποροῦν νά χρονολογηθοῦν στό ἔτος 1186. Ἡ ὑπόθεση δηλαδή τῶν Koder καί Hild δέν εὐσταθεῖ.

Ἀπό τό μαρμάρινο τέμπλο τοῦ καθολικοῦ ἔχουν ἐξαφανισθεῖ οἱ κιονίσκοι, μερικά ἀπό τά θωράκια καί τό ἕνα ἀπό τά ἐπιστύλια πού ἀντιστοιχοῦσαν στά παραβήματα. Τό ἐπιστύλιο τοῦ βήματος σῶζεται ἀκέραιο, ἐνσωματωμένο στό κτιστό νεώτερο τέμπλο, ἐνώ τό ἐπιστύλιο τοῦ ἐτέρου ἀπό τά παραβήματα, ἀκρωτηριασμένο σήμερα, ἔχει ἐνσωματωθεῖ στήν πρόσοψη τοῦ καθολικοῦ. Ἐπιχρίσματα μέ νεωτερικές τοιχογραφίες παρεμποδίζουν τήν δλοκληρωμένη παρατήρηση τοῦ μεσαιού ἐπιστυλίου εἶναι ὅμως σαφές ὅτι τό διακοσμοῦν τρία ἔξωγα κομβία ἀνάμεσα στά ὁποῖα ὑπάρχει τό θέμα τῶν τοξυλίων, καί δύο μακρές ζωφόροι ἀπό ψευδοκουφικά, ἀριστερά καί δεξιά. Ἀνάλογη ἦταν καί ἡ διακόσμηση τῶν ἐπιστυλίων τῶν παραβημάτων τοῦ ναοῦ. Μέ ἀπόλυτη ἀκρίβεια μπορεῖ νά σχεδιασθῆ καί το διαλυμένο σήμερα μαρμάρινο περιθύρωμα τῆς κεντρικῆς εἰσόδου τῆς ἐκκλησίας.

Ὅλα τά στοιχεῖα τοῦ ἔξεταζομένου τέμπλου θυμίζουν ζωηρότατα τά γλυπτά τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά Φωκίδος τόσο ὡς πρὸς τά θέματα ὅσο καί ὡς πρὸς τήν τεχνολογία καί τήν τεχνική. Κατά συνέπεια θά πρέπει νά χρονολογηθοῦν μέσα στήν πρώτη εἰκοσαετία μετά τό ἔτος 1000. Στό ἴδιο συμπέρασμα μᾶς ὁδηγεῖ ἡ διακόσμηση ἑνός θωρακίου πού ἔχει κτυπητή ὁμοιότητα μέ ἀνάγλυφα τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλεῖου στήν Πρέσπα.

Ἀλλά τά πράγματα γίνονται πολύ πιό ἐνδιαφέροντα ὅταν γίνει ἡ σύγκριση του τέμπλου τοῦ καθολικοῦ τῶν Πολιτικῶν μέ ἐκεῖνο τοῦ κατεστραμμένου σήμερα ναοῦ στό χωριό Ἁγίος Λουκάς (παρά τό Ἀλιβέρι Εὐβοίας, πού εἶχε δημοσιεύσει πάλι ὁ Ὁρλάνδος στό ABME τ.Ζ' 1951), τό ὁποῖο ἦταν μετόχι τῆς Μονῆς Ὁσίου Λουκά καί ὡς γνωστόν χρονολογεῖται στά

1014. Καί ἐκεῖ ἔχομε τά τρία κομβία μέ τίς ἑκατέρωθεν ζωφόρους τῶν ψευδοκουφικῶν, θέματα ἐντός κύκλων στήν κάτω ὀριζόντια ἐπιφάνεια τοῦ ἐπιστυλίου καί τό ἴδιο ἀκρίβως μήκος τοῦ ἐπιστυλίου 3,09 μ. (δέκα δηλαδή βυζαντινῶν ποδῶν). Προσεκτικότερη παρατήρηση δείχνει μάλιστα ὅτι τά κουφικά εἶναι ὅμοια μεταξύ τους διαφέρουν δέ μονον ὡς πρός τήν τεχνική ἐπιπεδόγλυφα στόν Ἅγιο Λουκά καί champléne μέ χρήση κηρομαστίχης στά Πολιτικά. Ἡ τελευταία αὕτη τεχνική εἶναι πάντως συνήθης σέ ἄλλα πρῶιμα γλυπτά τοῦ μοναστηριοῦ τῆς Φωκίδος. Τά μαρμαροθετημένα δάπεδα τοῦ ναοῦ τῶν Πολιτικῶν (ὅπως φαίνεται ἀπό ἀπλές συγκρίσεις) εἶναι ἐπίσης πρῶιμα καί σχετίζονται μέ τά μαρμαροθετήματα τοῦ καθολικοῦ ἀλλά καί τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας στόν Ὅσιο Λουκά.

Ἡ ζωηρότατη ὁμοιότητα καί ἡ χρονική σύμπτωση ἐρμηνεύονται λογικά ἂν ἐκτιμηθεῖ σωστά μία μνεία σε παπικό ἔγγραφο χρονολογούμενο μεταξύ 1254 καί 1261, τήν ὁποία ἀνέσχυραν ἀπό τήν λήθη οἱ Koder καί Hild. Πράγματι, στά acta τοῦ Ἀλεξάνδρου του 4ου ἀναφέρεται σαφῶς μία μονή S.Lucas de Política. Ὑπετέθη τότε ὅτι πρόκειται γιά λάθος ἐκ παραδρομῆς καί ὅτι ἡ ἀναφορά γίνεται στό μοναστήρι τοῦ χωριοῦ Ἅγιος Λουκάς παρά τό Ἄλιβέρι. Ἡ μεγάλη ὅμως ἀπόσταση μεταξύ Πολιτικῶν καί Ἄλιβερίου δέν δικαιολογεῖ τήν σύγχυση. Καί κατά συνέπεια πρέπει νά διασυνδέσωμε τήν σαφέστατη αὕτη ἱστορική μαρτυρία μέ τήν ἐξεταζόμενη ἐκκλησία στήν ὁποία ὀφείλομε νά ἀναγνωρίσωμε μία δεύτερη μονή τοῦ Ὁσίου, ἡ μάλλον ἕνα δεύτερο μετόχι τοῦ Ὁσίου Λουκά πάνω στήν Εὐβοία, κτισμένο τήν ἴδια ἐποχή μέ το ἤδη γνωστό καί ἴσως μάλιστα ἀπό τούς ἴδιους μαστόρους.

Ἡ σημερινή ὀνομασία Περίβλεπτος παραμένει λοιπόν προβληματική. Ἀπό τά ἔγγραφα τῆς Μονῆς Γαλατάκη (γιά τά ὁποία ἔγραψε ὁ Ὁρλάνδος) προκύπτει ὅτι τό μοναστήρι των Πολιτικῶν εἶχε ἐρημωθεῖ γιά μεγάλο χρονικό διάστημα καί ἀνέβησε στόν προχωρημένο 16ο αἰῶνα, τότε πού ἔγινε καί ἡ ἀνοικοδόμηση τοῦ καθολικοῦ του. Εἶναι εὐλογο ἡ παλιά ὀνομασία τοῦ Ὁσίου νά εἶχε πιά ξεχασθεῖ. Πιθανόν νά τοῦ δόθηκε τό ὄνομα τῆς Θεοτόκου Περιβλέπτου πού ἦταν γνωστό στήν Εὐβοία ἀπό τήν ἄλλη ἐκκλησία γιά τήν ὁποία ἔγινε λόγος καί παραμένει ὡς πρόβλημα γιά τήν ἐπιστημονική ἔρευνα.

ΠΑΥΛΟΣ Μ. ΜΥΛΩΝΑΣ

ΔΟΜΙΚΕΣ ΦΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑΤΟΣ ΤΟΥ ΟΣΙΟΥ ΛΟΥΚΑ ΦΩΚΙΔΟΣ

A.- Η Λιτή. Η εμφάνιση και εξέλιξη των βυζαντινών Λιτών (6^ο, 7^ο Συμπ. ΧΑΕ, "Αρχαιολογία", τεύχ. 32) οφείλεται στην λειτουργική (φονξιοαναλιστική) αντιμετώπιση πρακτικών προβλημάτων. Στις γνωστές αρχικές περιπτώσεις (Ώσιος Μελέτιος, Χελανδάρη), η Λιτή προέκυψε από διπλασιασμό ενός προγενέστερου στενού νάρθηκα. Έρευνα στην Παναγία του Ο.Λ. απέδειξε ότι η δικλιδικός Λιτή είναι προϊόν διευρύνσεως ενός προγενέστερου στενού νάρθηκα για λόγους πρακτικούς.

B.- Παναγία και Άγία Βαρβάρα. Οι τοιχοποιίες του ναού της Παναγίας παρουσιάζουν ένδειξεις επιμήκυνσης προς Δ. και προς Α. και μερικής ή ολικής ανακατασκευής ενός προγενέστερου ναού, πού θα πρέπει να είναι η Άγία Βαρβάρα, γνωστή από τον Β10 του Ώσιου (§ 72, 81).

Γ.- Ο "χώρος" "Α". Η διεύρυνση του στενού νάρθηκα της Άγίας Βαρβάρας σε Λιτή της Παναγίας έγινε για να χτισθῆ παραπλεύρως και συγχρόνως ο "χώρος" "Α", ενδιάμεσα μεταξύ της Λιτής και του σημερινού Καθολικού. Η δομική έρευνα αποδεικνύει ότι ο "χώρος" "Α" άκούμπησε προς Ν. σε έναν τοίχο υπάρχοντος κτηρίου και ότι επάτησε έναντι σε τοίχο μιάς υπάρχουσας κρύπτης.

Δ.- Τό Εύκτήριο. Μέσα στο Καθολικό υπάρχουν τοιχισμένα παράθυρα παλαιότερου ναού, κατά τρόπο συμμετρικό, ως εις τὰ γωνιαία διαμερίσματα των ναών σταυρικού τύπου. Οι τοίχοι της Κρύπτης ἀνήκουν σε ἀρχαιότερη κρύπτη και ἀποκαλύπτουν ότι ο ναός ήταν ελεύθερου σταυρού, του τύπου της Σκριπούς. Είναι προφανές ότι πρόκειται για τὸ "ἱερόν Εὐκτήριον ἐν σταυρικῷ τῷ σχήματι" του Β10Υ (§ 81).

Ε.- Τό Καθολικό. Οι τοιχοποιίες του Καθολικού παρουσιάζουν ἐνδείξεις ότι τὸ Εὐκτήριον περιζώθηκε με τούς σημερινούς θόλους χώρους της Κρύπτης, τὰ σημερινὰ παρεκκλήσια, τὸν νάρθηκα, τὰ ὑπερώια, ὡστε νὰ γίνει δυνατὴ ἡ ἀλλαγὴ τοῦ συστήματος θόλων του σταυροειδοῦς εἰς τὸν σημερινὸ μεγάλο τροῦλλο πού στηρίζεται στὰ τέσσερα ἡμιγώνια, πού θὰ πρέπει ἐφεξῆς νὰ ὀνομάζονται "ἐλλαδικά".

ΣΤ.- Οἱ πιθανές φάσεις: Συνδυασμός των ἀνωτέρω δομικῶν πληροφοριῶν ἐν τὰ κείμενα (Β10Σ, Ἄκολουθίες, ἔγγραφα, ἄλλες γραπτές μαρτυρίες), ἐπιτρέπει νὰ ἀποτολμηθῆ ἡ δυνητικὴ διάγραμμα φάσεων:

1.- Τό 946, ὁ στρατηγὸς τῆς περιοχῆς συμβάλλει στὴν ἀνέγερση τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Βαρβάρας, διπλα στο Κελλίον τοῦ Ώσιου (§ 72). Ὁ ναός, δομικῶς τελειωμένος, θὰ χρησίμευε ὡς πρῶτο "Κυριακόν" τῆς ἀδελφότητος.

2.- Τό 953 πεθαίνει ὁ Ώσιος καὶ ἐνταφιάζεται μέσα στο Κελλί του, κατὰ τὴν ἐπιθυμία του (§ 78). Μετὰ ἔξη μῆνες τὸ "κελλίον-τάφος" διζωοφάνεται σε ἐπιβλητικὸ "Μνήμα" με μαρμαρόπλακες καὶ κινκλίδες (§ 80). Ἀρχίζει ἔτσι νὰ ὑπάρχει τὸ ἰδιάζον γιὰ μαρτύρια διδύμου Ναοῦ καὶ Μνήματος.

3.- Τό 955, μαθητὸς τοῦ Ώσιου "διανίστανται", ἐξελιγνόντες νὰ ἀλοκληρώσουν τὴν διακόσμηση τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Βαρβάρας (§ 81) τὴν ὁποῖαν "σπουδῆ τελειούσι" (δοτικῆ, ἔκφραση πού σημαίνει "μὲ ζῆλον" καὶ ὄχι βιαστικὰ, τελειοποιούν. Liddel & Scott, Greek English Lexicon). Αὐτὸ σημαίνει ποιότητα καὶ ἐκταστὸ χρόνο γιὰ τὴν διακοσμητικὴ ἀπεπράτωση τῆς Ἁγίας Βαρβάρας.

4.- Μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Κρήτης (961) ὁ Ρωμανὸς Β' (959-963) εὐγνώμων γιὰ τὴν σχετικὴ προφητεία τοῦ Ώσιου (§ 73), στέλλει χρήματα καὶ προσωπικὸ γιὰ νὰ κτίσουν "εἰς τὸν τάφον τοῦ ἁγίου... νὰν περικαλλῆ", ἔργο πού τελεῖται τὸ 966 (Κρέμος, Α, ιδ'). Ὁ Β10Σ ὁμοίως γράφει ότι τὸν τάφο "εἰς ἱερόν εὐκτήριον ἐν σταυρικῷ τῷ σχήματι παγκάλως μεταποιούσιν" (§ 81). Ἔτσι διαμορφώνεται τὸ διδύμο "Ἁγία Βαρβάρα-Εὐκτήριον". Τὸ νέο κτήριο, ὡς Μαρτύριον, πρέπει νὰ ἦταν — καὶ ἦταν πράγματι — διόροφο, (τεύμενος § 86, 91, 94) καὶ νὰ φιλοξενεῖ τὸν τάφο τῆς κρύπτης καὶ τὸ λείψανο, πρὸς προκίνηση, στὸν ναό, ὅπως μαρτυροῦν ἀναφορὸς στὸν Β10 περὶ λάρνακος (§ 87, 95, 96) καὶ σοροῦ (§ 85, 86, 92, 96) ἐντὸς τοῦ ναοῦ. Αὐτὸ προϋποθέτει μίαν πρώτη ἐκταστὴ καὶ ταρῆγευσή — ἤδη ὁ Κοσμάς κατὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ Μνήματος εἶδε θήκην (§ 80) ἀπὸ ταριχευμένο σκήνωμα) — ἢ δὲ ὀρθὴ θέση τῆς λάρνακος ἢ θήκης (§ 83, 88, 91, 95) θὰ ἦταν στὸν ἐν ὄρθω ναό, στὴν βόρειο κεραία τοῦ σταυροῦ, ἀκριβῶς ὑπερᾶνω τοῦ τάφου. Τὸ Εὐκτήριον θὰ ἦταν ὠραιότατο (Β10Σ, § 81: παγκάλως μεταποιούσι. Περίληψις Ἐπιστατικῆ, Κρέμος, ιδ': ναόν περικαλλῆ. Περί τῆς οἰκοδομῆς τοῦ μοναστηρίου κλπ. Κρέμος, ιβ': δθεν τὸσον περίφημος θαυμαστή, μεγαλοπρεπῆς καὶ ὄντος βασιλικῆ ἐγένινεν ἡ ἐκκλησία τοῦ μοναστηρίου τούτου διὰ τὴν μεγαλειότητα, διὰ τὸ πλῆθος τῶν πορφυρῶν κολωνῶν ὅπου ἔχει κλπ.

5.- Σημαντικὸ ἔγγραφο, ἡ Περίληψις Ἐπιστατικῆ (Κρέμος, Α, ιβ'-ιδ') καταγράφει ότι: "Ἄν ἐμεσολάβρησεν καιρὸς ὅπου ἐγινε καὶ ἡ ἐπ' ὀνόματι τῆς θεοτόκου τιμωμένη δευτέρα ἐκκλησία κατὰ τὸ μέγεθος, τὴν δὲ καλλονὴν οὐ δευτέρα, φιλοτίμω δαπάνη τῆς βασιλείσεως, θαύματος τινός χάριν". Τὴν βασιλίσειαν αὐτὴν ὀρίζει συγκεκριμένως ἄλλο ἔγγραφο (Κρέμος, Α' ιη) ὡς ἐξῆς: "ὁ δ' ἄλλος ναός μητρος Χριστοῦ, δομηθῆ ὑπ' Αὐγουστῆς δὴ Ρωμανοῦ τῆς συμβίας, κλητῆς Θεοφανοῦς δεσποίνης". Τὸ μνημονεῦμένο θαῦμα, εἰλημμένο σὲ συνάρτηση μετὰ θεοτοκίον (Κρέμος, Α, 117) "Στήσον, θεοτόκε παρθένε... τὰ θράση θαυσοῦν τῶν πολεμούντων ἡμῶς, τὰς σκυθικὰς χαλίνωνον ἐπιδρομάς ταῖς προστασίας σου" πιθανόν νὰ ἀναφέρεται, στὴν παναλεθρία τῶν Βουλγάρων παρὰ τὸν Σπέρχειο, σὲ ἄμεση καὶ κρίσιμη γειτονεῖα πρὸς τὸν Ο.Λ., τὸ 997. Ἡ ἀναφερομένη βασιλείσεια μορφοῦσε ἀκόμη νὰ ἦταν ἡ Θεοφανώ, τότε 58 ἐτῶν, ἄλλοτε σύζυγος τοῦ Ρωμανοῦ τοῦ Β' καὶ στὴν περίοδο πού μᾶς ἐνδιαφέρει, βασιλομήτωρ τοῦ ἀντιπαιτρου Βουλγαροκτόνου. Ὁ ναός τῆς Παναγίας, πού ἡ ρυθμολογία τῆς ἀρχιτεκτονικῆς του τὸν κατατάσσει στὸς ἀρχαίους τὸ 11ου αἰ. θὰ μπορούσε νὰ ἔχει κτισεῖ ἀμέσως μετὰ τὸ 997, ὡς διεύρυνση ἢ ἀνακατασκευὴ τῆς Ἁγ. Βαρβάρας, μετὰ τῆς Θεοφανῶς. Κατὰ τῆς ἐργασίας μετατροπῆς τῆς Α.Β. ἡ λατρεία τῆς μεταφέρθηκε στὴν Κρύπτη τοῦ Εὐκτηρίου, ἢ δὲ ὀνομασίαι τῆς Κρύπτης ὡς Α.Β. παραμένει ὡς σήμερα.

6.- Ό ναός της Παναγίας διευρύνθηκε προς Δ. με την νέα Λιτή, ώστε να περιλαμβάνει τον "χώρο" Α", που ήθε να άκουμπήσει στον βόρειο τοίχο του Ευκτήριου, καταδαφίζοντας μερικώς την βόρεια κεραία του. Ο "χώρος" Α" φέρει δεσποίο opus sectile και τοιχογραφίες, ενώ το υπόλοιπο τμήμα του Β.Α. διαμερίσματος του Καθολικού που κτίσθηκε αργότερα, συγχρόνως με το Καθολικό, δεν είχε. Στην νότια τοιχογραφία Ιστορείται μοναχός που προσφέρει στον Όσιο Λουκά έναν σχετικό μικρό ναό, με στενό τρούλλο με τέσσερα παράθυρα και δικλινή στέγη και μικρό άετωμα. Πιθανότατα πρόκειται για τον άναμορφωμένο ναό της Θεοτόκου. Η τελευταία Ιστορείται άλλως στον άπέναντι τοίχο, υπεράνω του θυρώματος που οδηγεί στην Λιτή, επισημαίνει την άφιέρωση του νέου ναού στην Παναγία και άποσφηνίζει την Ιστορική στιγμή όπου τουτο έλαβε χώραν.

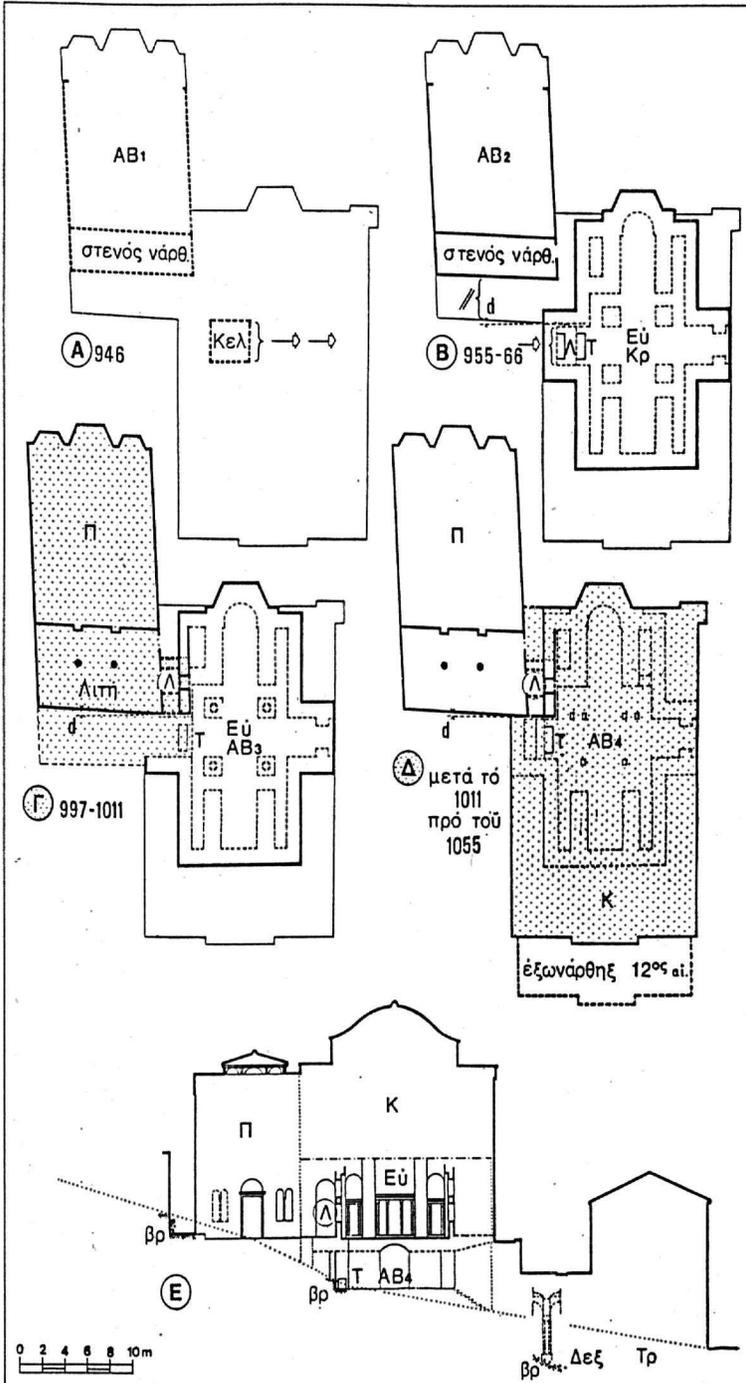
7.- Ό προορισμός του "χώρου" Α" θά μπορούσε να έρμηνευθί με τίς έξις ύποθέσεις: (α).- ότι θά έχρησίμευε ένδεχομένως ως συνδετικός προθάλαμος, μεταξύ των δύο ναών, του παλαιού Ευκτήριου και της νέας Παναγίας, ώστε οι προσκυνητές να εισέρχονται από την Λιτή στο Ευκτήριο για να προσκυνήσουν στην βόρεια κεραία όπου ή "λάρνακα" του ΒΙΟΥ. Όταν αργότερα, δλοκληρώθηκε το καθολικό με πυρήνα το Ευκτήριον, ό "χώρος" Α" θά έπελέγη για την μετακομιδή του λειψάνου, χρονολογημένη στο 1011 ή 1022 (Χατζηδάκης Α πρόπος, όποτε τό: "ναψ έν καινή...εις σόν όνομα (Κρέμος, Α, 100) άναφέρεται στο Καθολικό. Έπειδή όί έργασίες για την Παναγία και το Καθολικό θά άπήτησαν πολλά χρόνια, αύξημένα επί πλέον με μία ένδιάμηση περίοδο του διδύμου Ευκτήριον-Παναγία, θά ήταν λογικό ή μέν Παναγία να δλοκληρώθηκε στα λίγα χρόνια μετά τό 997 τό δέ Καθολικό λίγο πριν από τό 1022.- (β).- Η μορφή του Ίησού του Ναυή, άπομένον τμήμα νυμογραφίας στην δυτική όψη της Λιτής, προύποθέτει κατάργηση του βόρειου τοίχου της βόρειας κεραίας του Ευκτήριου, ένοποίηση αυτού του χώρου με έναν ύποθετικό έξυνάρθηκα της Παναγίας και διάχωρισμό από τον κυρίως ναό του Ευκτήριου με κάποιο διάφραγμα. Μία τέτοια διαρρύθμιση οδηγεί πάλι σε δύο ύποθέσεις: (β₁).- Στην βόρεια κεραία του Ευκτήριου δένύνηρχε "λάρνακα" και προσκύνηση, όποτε ή άνακομιδή θά έγινε κατ'εύθεϊαν από την Κρούπη στον "χώρο" Α" (σε καταδείναι...έν τη θήκη, ή νυν κατάκεισαι, πρότερον έν γη θεθωμένον, Κρέμος, Α', 99) και μπορεί να συμπέσει με την άποπεράτωση του Καθολικού στο 1022. (Άς λεχθί πάντως έν παρόδω, ότι άν τό σκήνωμα είχε παραμείνει "έν γη θεθωμένον", από τό 953 έως τό 1022, θά είχε άσφαλώς λυώσει και έξαφανισθί. Η σχετική έκφραση λοιπόν, θά πρέπει να εκκληφθί ως καλλιπέια και όχι είκόνα της πραγματικότητας). Η άλλη ύπόθεση (β₂), θά δέχεται ότι στην βόρεια κεραία του Ευκτήριου ύπήρχε "λάρνακα" όποτε ή μεταφορά του λειψάνου έγινε στον νέο "χώρο" Α" μετά την άποπεράτωση Παναγίας και "χώρου" Α". Την περίπτωση αυτή ένισχυεί ή διαμόρφωση του τελευταίου. Όπως προκύπτει από την διαφορά εύρους των τόξων που στηρίζουν το σταυροβάλο και ως εκ τουτου, την έκκεντρη θέση του σταυροθαλλού (Στίκας, Χρονικόν, Είκ.73), ό χώρος όπου σήμερα ή θέση της λάρνακος, είχε ήδη προβλεφθί έξ άρχής. Αυτό σημαίνει τοποθέτηση της "λάρνακος" στον "χώρο" Α" μόλις αυτός κατασκευάστηκε και άρα άνακομιδή και χρονολόγηση της της Παναγίας στο 1011. Τότε όμως τό: ναψ έν καινή...εις σόν όνομα" (Κρέμος, Α', 100) δέν μπορεί να άναφέρεται στο Καθολικό. Ένδεχομένως θά μπορούσε να ύπονοεί τον νεόδημο "χώρο" Α", ως "παρεκκλήσιο του Όσίου Λουκά". Τέτοια ένδειξη όμως από πουθενά δέν προκύπτει. (Λογικό θά ήταν να άναφέρεται στο Ευκτήριο "του Όσίου Λουκά").

8.- Η άποδοχή πάντως της τελευταίας αυτής περίπτωσης (β₂) που βασίζεται σε άναμφισβήτητα αρχιτεκτονικά δεδομένα, θά άποδίδεμε χρονολογικές την άνέγερση του Καθολικού, που θά μπορούσε να έκταθί μεταγενέστερα. Μία τόσο μεγαλοπρεπή κατασκευή και πολυτελής διακόσμηση θά άπήτησε πολλά χρόνια, με πιθανές ένδιάμεσες διακοπές (έξάντληση δωρεών, άναμονή νέων). Ένδεχομένως το Καθολικό άρχισε να κτίζεται λίγο μετά την Παναγία (1011), έστω περί τό 1020. Η πλήρης άποπεράτωση και διακόμηση έκτάθηκε τό πολύ ως την βασιλεία του Μονομάχου (1042-1055), άκρατα χρονολόγηση που στηρίζεται στην μαρτυρία του Κυριακού του Άγκωνίτου, (την όποία ό Ν. Βέης άποδέχεται ως αύθεντική, Πρακτικά ΧΑΕ, 1933, σ.16γ) και ένισχύεται από την νέα άνάγνωση της έπιγραφής του Θεοδοσίου από τον Ν. Οίκονομίδη (1990) σε συνδυασμό με τό Καταστατικό της Παναγίας της Ναυακτιώτισης (ΒΕΗΣ, ΝΕSBITT-ΜΙΙΤΑ, β.Ζ., 68, 1975), που επισημαίνουν ως σημαντική για την Μονή την περίοδο περί τό 1048.

ΡΥΘΜΟΛΟΓΙΚΟΣ ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Μέσα στο γενικότερο πλαίσιο της άνανέωσης της Βυζαντινής ρυθμολογίας που προσφέρει τό εκκλησιαστικό συγκρότημα του Όσίου Λουκά σταματούμε για να επισημάνομε την πρώτη εμφάνιση της "Λιτής" και του "έλλαδικού ήμικωνίου". Οί νέες αυτές μορφές προσφέρουν λύσεις φωνηϊοναλιστικές σε πρακτικές άνάγκες και δίνουν τελεσιδίκως, άρνητική άπάντηση στις ποικίλες θεωρίες για ζένες έπιτροπές στην άρχιτεκτονική του μεσοβυζαντινού Έλλαδικού χώρου.

* Η άνωτέρω είσήγηση άποτελεί μία πρώτη παρουσίαση του θέματος, έν άναμονή και άλλων αρχαιολογικών τεκμηρίων που θά μπορούσαν να την ένισχύσουν ή να την άνατρέψουν. Η έρευνα έχει έξαντλήσει τίς δυνατότητες "οπτικών" παρατηρήσεων. Είναι άναγκαία μία νέα λεπτομερής άποτύπωση του μνημείου και τοπικές έρευνητικές έπεμβάσεις, για τίς όποίες έχει ύποβληθί σχετική αίτηση στην 1η Έφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.

"Θησαυρός" Σάμου 1983.

Ο "θησαυρός" Σάμου μπορεί να θεωρηθεί το πιο σημαντικό "εύρημα" χρυσών βυζαντινών νομισμάτων, που βρέθηκε τις τελευταίες δεκαετίες στην Ελλάδα και αποτελεί μιά καινούρια σημαντική μαρτυρία για την σοβαρή απειλή που έπληξε την περιοχή του Αιγαίου, στις αρχές του 7ου αι.μ.Χ.

Ο Μ.ΜΕΤCALF ήταν ο πρώτος μελετητής που έφερε στο προσκήνιο το πρόβλημα αυτής της απειλής, όπως αυτή διαγράφεται από τους νομισματικούς "θησαυρούς" που έχουν βρεθεί στη περιοχή.

Το "εύρημα" αποτελείται από 300 χρυσά νομίσματα: 4 σόλιδους και 1 σερμίσσιο Μαυρικίου, 139 σόλιδους και 5 τρεμίσσια του Φωκά και 136 σόλιδους και 13 τρεμίσσια του Ηρακλείου.

Δέν είναι πάντοτε εύκολο να καθορίσουμε την ακριβή ημερομηνία ή τα αίτια της απόκρυψης ενός "θησαυρού". Τα ιστορικά γεγονότα όμως που συμπίπτουν με τον "θησαυρό" Σάμου 1983, μας επιτρέπουν να κάνουμε ορισμένες παρατηρήσεις. Οι δύσκολες συνθήκες που χαρακτηρίζουν την δεύτερη και τρίτη δεκαετία του 7ου αιώνα, αποτέλεσμα των επιδρομών που έπληξαν την Βυζαντινή αυτοκρατορία από την ανατολή και τον βορρά, δηλώνουν την επιθυμία του κατόχου του σημαντικού αυτού "θησαυρού" να τον διασφαλίσει κρύβοντας τον.

Η σύνθεση του "θησαυρού" της Σάμου, μας οδηγεί στο συμπέρασμα, ότι αυτός συγκεντρώθηκε στα χρόνια της βασιλείας του Φωκά Ι139 σόλιδος και 5 τρεμίσσια) καθώς επίσης και στις αρχές της βασιλείας του Ηρακλείου (136 σόλιδος και 13 τρεμίσσια), αφού ο "θησαυρός" δεν περιέχει κανένα νόμισμα από αυτά όπου ο Ηράκλειος Κωνσταντίνος απεικονίζεται στο ίδιο μέγεθος με τον πατέρα του Ηράκλειο.

Ο "θησαυρός" Σάμου 1983, εκτός από τους δύο άλλους σύγχρονους "θησαυρούς" που βρέθηκαν το 1942 στο Πολύχνητο Λέσβου (16 σόλιδοι Ηρακλείου) και το 1954 στον Κράτηγο (32 σόλιδοι Φωκά και Ηρακλείου) παρουσιάζει μεγάλες ομοιότητες ως προς την σύνθεσή του με τον "θησαυρό" από το Αϊδίι, γνωστό ως Second Aydin hoard, που βρέθηκε στην περιοχή των αρχαίων Τράλλων, στην πεδιάδα του κάτω Μαιάνδρου ποταμού, περίπου 75 μίλια μακριά από την θάλασσα, που δημοσιεύτηκε από τον Philip Grierson.

Ο "θησαυρός" Σάμου 1983 δημοσιεύτηκε πρόσφατα στο περιοδικό REVUE NUMISMATIQUE, τ. XXXI-1989.

Μ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ- Ι.ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ

'ΘΗΣΑΥΡΟΙ' ΝΟΜΙΣΜΑΤΩΝ ΑΠΟ ΤΟΝ ΕΛΛΑΔΙΚΟ ΧΩΡΟ(5ος-7ος αι.μ.Χ.)

Υπό την αιγίδα της Διεθνούς Επιτροπής Νομισματολόγων (CIN) και με την πρωτοβουλία του ΕΙΕ Γαλλίας (CNRS) πρόκειται να δημοσιευθεί στη σειρά REALITES BYZANTINES,Σύνταγμα (Corpus) νομισματικών 'θησαυρών' από τον χώρο των Βαλκανίων και της Μ. Ασίας της πρωτοβυζαντινής εποχής.

Το Νομισματικό Μουσείο συνέβαλε στο πρόγραμμα με την αποστολή αναλυτικών καταλόγων 90 'ευρημάτων' από τον ελλαδικό χώρο - 'ευρημάτων', η πλειονότητα των οποίων αποτελεί προσκλήματα από συστάσεως του.

Η μελέτη του υλικού κατέληξε σε ενδιαφέροντα συμπεράσματα, αναφορικά με την κυκλοφορία των χρυσών νομισμάτων (solidi και υποδιαιρέσεις τους), των χαλκών (φόλλεις και υποδιαιρέσεις τους), των minimi .

Ενδιαφέρουσα υπήρξε η αναγνώριση κοπών αρχαίων ελληνικών πόλεων και υστερορωμαϊκών εκδόσεων που σε ορισμένες περιπτώσεις συνυπήρχαν στους 'θησαυρούς' με βυζαντινά νομίσματα.

Η έρευνα προσπάθησε να ερμηνεύσει τις αποκρύψεις των 'θησαυρών' λαμβάνοντας υπόψη της τον χώρο αλλά και τη χρονολογία κατάχωσης: Ιστορικά γεγονότα όπως η κάθοδος των Σλάβων και οι επιδρομές των Αβάρων και Περσών αλλά και φυσικά φαινόμενα (σεισμοί κλπ.) είναι οι αιτίες για τις διάφορες αποκρύψεις.

Α. Οικονόμου, Παλαιοχριστιανικό Άργος (5ος-7ος αι.)

Το κέντρο της πόλης του Άργους μεταφέρθηκε στα τέλη του 4ου -αρχές 5ου αιώνα από τους πρόποδες του λόφου της Λάρισσας στην πεδιάδα. Στη θέση του κέντρου της αρχαίας πόλης, επάνω στα δημόσια κτήρια κτίστηκαν εργαστήρια και πτωχικές κατοικίες όπως γνωρίζουμε από τις ανασκαφές της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής.

Ανατολικά της σημερινής οδού Δαναού εντοπίστηκε από την Αρχαιολογική Υπηρεσία το κέντρο της πόλης του 5ου-6ου αι. Μέχρι τις αρχές του 6ου αιώνα το Άργος είναι μια ακμάζουσα πόλη. Η οικοδομική δραστηριότητα στο δημόσιο και ιδιωτικό τομέα είναι ο αδιάψευστος μάρτυρας της ακμής της. Τέσσερεις βασιλικές και δύο κοιμητηριακές εκκλησίες που χρονολογούνται στον 5ο- αρχές 6ου αιώνα έχουν βρεθεί μέσα στα όρια της σημερινής πόλης. Επίσης άλλες τρεις βασιλικές έχουν ανασκαφεί στην ευρύτερη περιοχή της. Πρόκειται για τις εξής βασιλικές: της Ασπίδας στον ομώνυμο λόφο, της Αλίκας και του Αγίου Παύλου στο Κεφαλάρι.

Επίσης πολλά είναι τα ιδιωτικά κτήρια που βρέθηκαν και το σπουδαιότερο απ'αυτά είναι η γνωστή βίλλα με τα ψηφιδωτά που χρονολογείται γύρω στον 6ο αιώνα. Στην ίδια περίπου περίοδο χρονολογείται το μεγαλύτερο κτήριο που ήρθε σε φως το 1988-1989 σε ανασκαφή του οικοπέδου ιδιοκτησίας ΟΤΕ.

Τα σημαντικά εργαστήρια ψηφιδωτών και κεραμεικής που έχουν εντοπιστεί τον 5ο-6ο αιώνα και κυρίως οι στενές εμπορικές σχέσεις που έχουν διαπιστωθεί με την Βόρειο Αφρική, Μικρά Ασία, Παλαιστίνη, Αίγυπτο δηλώνουν την ακμή της πόλης.

Στα μέσα περίπου του 6ου αιώνα διαπιστώθηκε κατάρρευση κτηρίων στη πόλη που οφείλεται στο μεγάλο σεισμό του 552. Η βασιλική, τμήμα της οποίας ήρθε σε φως το 1984, στο οικόπεδο ιδιοκτησίας φλώρου, στην οδό Μεσσηνίας και Αρκαδίας, δυτικά του μοναδικού τζαμιού (Άγιος Κωνσταντίνος) της πόλης κατέρρευσε από το σεισμό. Την ίδια τύχη είχε και το κτήριο του οικοπέδου ιδιοκτησίας ΟΤΕ.

Από την ανασκαφή (1983) του νεκροταφείου στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Παπαθανασίου, διαπιστώθηκε ότι η πόλη στα χρόνια

γύρω στο 585 υπέφερε από μια επιδημία πανούκλας.

Από το τέλος του 6ου αιώνα και έξης δεν έχουμε ενδείξεις οικοδομικής δραστηριότητας στην πόλη. Οι εμπορικές συναλλαγές όμως συνεχίζονται μέχρι και το τρίτο τέταρτο του 7ου αιώνα, όπως φαίνεται από την εισηγμένη μικρασιατική κεραμεική.

Ο ΣΤΑΥΡΕΠΙΣΤΕΓΟΣ ΝΑΟΣ ΤΩΝ ΤΑΞΙΑΡΧΩΝ ΣΤΗ ΒΙΤΣΑ ΖΑΓΟΡΙΟΥ

Ο σταυρεπίστεγος ναός των Ταξιαρχών στη Βίτσα Ζαγορίου, υψώνεται βόρεια του επίσης σταυρεπίστεγου ναού του αγίου Νικολάου και μόλις 20 μ. από αυτόν.

Ο ναός των Ταξιαρχών ανήκει στην κατηγορία Α1 σύμφωνα με την ταξινόμηση του ακαδημαϊκού Α.Ορλάνδου.

Η κτητορική επιγραφή που βρίσκεται εσωτερικά πάνω από την τοξωτή λίθινη κύρια είσοδο του κυρίως ναού, δημοσιεύτηκε αρχικά το 1939 από τον Ι.Νικολαΐδη και πολύ αργότερα, το 1966 από τον Καθ. Π.Βοκοτόπουλο.

Η επιγραφή αναφέρει ότι ο ναός κτίστηκε το 1606, είναι δηλ. παλαιότερος του Αγίου Νικολάου (1611), και ότι το 1885, "... επαυξήθη και εκοσμήθη εκ νέου...". Η αύξηση του 1885 πρέπει να αναφέρεται στην κατασκευή του νάρθηκα και στην αντικατάσταση των 2/3 του δυτικού τμήματος της αξονικής καμάρας με νέα πολύ ψηλότερης που καλύπτει και το νάρθηκα. Η κατασκευή αυτή έγινε για να δημιουργηθεί προφανώς ο γυναικωνίτης, αλλά ίσως έφτασε στην υπερβολή, αφού σε ύψος ξεπέρασε κατά 20 εκ. το ύψος της εγκάρσιας καμάρας. Λίγο αργότερα πρέπει να κατασκευάστηκε και η ξυλόστεγη στοά, που εφάπτεται της νότιας πλευράς του ναού και φτάνει σε μήκος ανατολικά μέχρι τον περίβολο του ναού. Δυτικά καταλήγει σε κλειστό χώρο που εσωτερικά επικοινωνεί με τον νάρθηκα. Χρονικά η κατασκευή πρέπει να συμπίπτει με την δημιουργία του παρεκκλησίου του Αγίου Γεωργίου, που βρίσκεται κατά μήκος της βόρειας πλευράς του ναού των Ταξιαρχών. Η λίθινη επιγραφή που υπάρχει σ' αυτό αναφέρει ότι έγινε το 1889.

Ο κυρίως ναός και ο νάρθηκας αποτελούν εσωτερικά μια ενότητα, αλλά ο δεύτερος βρίσκεται κατά 50 εκ. ψηλότερα από τον πρώτο. Από τον νάρθηκα η ξύλινη σκάλα που βρίσκεται κατά μήκος του δυτικού τοίχου οδηγεί στον γυναικωνίτη.

Ο ναός που είναι σχεδόν ορθογώνιος, έχει εσωτερικές διαστάσεις μαζί με τον νάρθηκα και δίχως την ημικυκλική εσωτερικά, αλλά τρίπλευρη εξωτερικά αψίδα του ιερού, διαστάσεις 15,40Χ4,05.

Η είσοδος σήμερα στο ναό γίνεται από μια χαμηλή θύρα που βρίσκεται στη νότια πλευρά του κυρίως ναού, προς την πλευρά του νάρθηκα.

Ο ναός είναι κατασκευασμένος από λαξευμένες πέτρες και καλύπτεται με σχιστόπλακες. Ο τρόπος αυτός στέγασης κατά κανόνα επικρατεί στο

Ζαγόρι, αλλά και σε άλλες ορεινές περιοχές..

Η βόρεια πλευρά της δίρριχτης στέγης του δυτικού τμήματος της αξονικής καμάρας, προεκτείνεται καλύπτοντας και το παρεκκλήσι του Αγίου Γεωργίου. Επίσης, η νότια πλευρά του ανατολικού τμήματος της ίδιας καμάρας προεκτείνεται και καλύπτει την στοά. Το αποτέλεσμα της κάλυψης είναι θετικό για το μνημείο και φανερώνει το μέγεθος της λαϊκής τεχνικής γνώσης και παράδοσης.

Τα παράθυρα είναι μεγάλα και οπωσδήποτε μεταγενέστερα, ένα όμως που βρίσκεται στο τύμπανο της εγκάρσιας καμάρας, νότια, είναι στενό. Αυτά βρίσκονται στη νότια πλευρά του ναού και ένα στην κόγχη του ιερού.

Ο κυρίως ναός σήμερα καλύπτεται εξ ολοκλήρου από τοιχογραφίες και δεν γίνεται γνωστή η αρχική τοιχογράφηση του. Το ξύλινο τέμπλο που υπάρχει, από χαμηλό ανάγλυφο έχει τα χαρακτηριστικά των τέμπλων του 17ου αιώνα.

Ελένη ΠΑΛΑΒΑΣΙΑΔΕΙΟΥ

ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ ΚΑΙ Η ΑΡΧΗ ΤΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΑ
ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ:

Α. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΟ ΔΕΜΙΡΛΙ (ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΤΟΥ ΑΡΧΑΓΓΕΛΟΥ ΜΙΧΑΗΛ)

Σε κεντρικό σημείο της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου, στην πλατεία Αθηνάς, σώζεται ερειπωμένη από βομβαρδισμό εκκλησία. Είναι γνωστή με την ονομασία "δεμιρλί", επειδή στην περίοδο της τουρκοκρατίας (1522-1912) λειτούργησε σαν τζαμί. Ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλλο, ο δε τοιχογραφικός της διάκοσμος χρονολογείται από τον Ορλάνδο στα τέλη του 14ου αι. Η νέα ονομασία "εκκλησία του Αρχαγγέλου Μιχαήλ" είναι συμβατική και δόθηκε με αφορμή την εύρεση σπαραγμάτων τοιχογραφιών που σχετίζονται με τα θαύματα του Αρχαγγέλου.

Με εντολή του ΥΠΠΟ άρχισε η ανασκαφική έρευνα στον χώρο αυτό το 1985 και συνεχίστηκε μέχρι το 1987. Αφού αφαιρέθηκε το δάπεδο της περιόδου που χρησιμοποιήθηκε η εκκλησία ως τζαμί και προχωρώντας στο βάθος των 2,70 μ. από την επιφάνεια του οδοστρώματος, αποκαλύφθηκαν τμήματα παλαιοχριστιανικής βασιλικής. Συγκεκριμένα ήρθε στο φως τμήμα του νοτίου κλίτους, όπου διαμορφώνεται ορθογώνιος χώρος, το παστοφόριο, διασώζεται δάπεδο με μαρμαροθετήματα, καθώς και η βάση μαρμάρινου τέμπλου. Επίσης βρέθηκε η θεμελίωση του νοτίου στυλοβάτη και από το κεντρικό κλίτος η αψίδα που εσωτερικά είναι ημικυλινδρική, ενώ η εξωτερική της μορφή δεν έχει διευκρινιστεί ακόμη, καθώς και η θεμελίωση των τριών βαθμίδων του συνθρόνου. Στη συνέχεια στο νότιο κλίτος της βασιλικής αποκαλύφθηκε αφ' ενός μεν ημετέραχωνική εξωτερικά αψίδα εκκλησίας που ανάγεται στους μεσοβυζαντινούς χρόνους, αφ' ετέρου αρκετοί κτιστοί κιβωτιόσχημοι τάφοι με πολλαπλές ταφές. Πάνω στα ερείπια των δύο προηγούμενων κτισμάτων οικοδομήθηκε τον 14ο αι. κατά τον Ορλάνδο η εκκλησία που σώζεται σήμερα ερειπωμένη. Το δάπεδο και αυτής της εκκλησίας χρησιμοποιήθηκε για ταφές. Η στρωματογραφία είναι πολύ διαταραχμένη και από την διάνοιξη τάφων και από την θεμελίωση σε βάθος της ιπποτικής εκκλησίας. Η μεγαλύτερη όμως διατάραξη των στρωμάτων επήλθε από τον βομβαρδισμό του 1943.

Παρ' ότι το παλαιοχριστιανικό κτίσμα αποκαλύφθηκε αποσπασματικά, εφόσον η ανασκαφή βρίσκεται σε εξέλιξη, και η μελέτη του υλικού είναι σε προκαταρκτικό στάδιο, παρατηρεί κανείς μία συνέχεια της λατρευτικής χρήσης του χώρου σε αυτό το συγκεκριμένο σημείο της μεσαιωνικής πόλης. Το γεγονός αυτό δικαιολογείται έχοντας υπόψη ότι η μεσαιωνική πόλη της Ρόδου είναι χώρος περιορισμένης έκτασης με συνεχή κατοίκηση ήδη από τα αρχαία χρόνια. Όμως και σε αυτή την περίπτωση υφίσταται ένα "ρήγμα" μεταξύ των παλαιοχριστιανικών και βυζαντινών χρόνων. Την περίοδο αυτή ακριβώς η Ρόδος, εκτός από σεισμούς και θεομηνίες, δέχεται επιδρομές απλές ή συνοδευόμενες με λεηλασίες και καταστροφές από Πέρσες, Άραβες και Σελτζούκους Τούρκους.

Τα προβλήματα που δημιουργούνται με βάση τα μέχρι σήμερα γνωστά αρχαιολογικά δεδομένα μπορούν να διατυπωθούν ως εξής: α) πόση είναι η διάρκεια ζωής της βασιλικής, β) ποιά η αιτία καταστροφής της και γ) τι μεσολάβησε μέχρι την οικοδόμηση της εκκλησίας των μεσοβυζαντινών χρόνων. -

ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΥ ΚΟΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΚΥΠΡΟ

Στις αρχές του 7ου μ.Χ. αιώνα η Κύπρος είχε φτάσει σε ψηλό βαθμό ανάπτυξης και ευημερίας. Ο Αυτοκράτορας Ηράκλειος ενόησε την Κύπρο και ιδιαίτερα την πρωτεύουσα Σαλαμίνα και ενίσχυσε την κατασκευή του μεγάλου Υδραγωγείου που μετέφερε νερό από τον Κεφαλόβρυσο Κυθρέας στη Σαλαμίνα όπως μας πληροφορεί μια από τις επιγραφές του Υδραγωγείου. Οι πόλεις ακμάζουν και ιδιαίτερα η Σαλαμίνα επεκτείνεται και μεγαλώνει όσο ποτέ προοιμύμως. Σ' αυτή συγκεντρώνονται "όλα τα πλούτη της νήσου" σύμφωνα με 'Αραβικό ιστορικό. Όμως και άλλες πόλεις της Κύπρου ακμάζουν και ιδιαίτερα οι πόλεις που βρίσκονται στη βόρεια ακτή και επομένως πιο κοντά στις παράλιες πόλεις της Μ. Ασίας και ιδιαίτερα την Ατάλεια, "ἥς ἀφορμῶν εἰσάθασιν οἱ πλεῖστοι τῶν εἰς Κύπρον πορευομένων". Τη μεγάλη ακμή των πόλεων φανερώνουν και οι μεγάλες βασιλικές που έχουν ανασκαφεί και οι θησαυροί που βρέθηκαν θαμμένοι στις πόλεις αυτές, όπως οι θησαυροί της Λάμπουσας (Λαπήθου) και Κερύνειας.

Η Κύπρος δεν επηρεάστηκε από τις Περσικές επιδρομές του 7ου αιώνα. Αντίθετα έγινε καταφύγιο προσφύγων από τη Συρία και Παλαιστίνη. Δεν μπόρεσε όμως να αποφύγει τις Αραβικές επιδρομές που άρχισαν λίγο αργότερα και είχαν σοβαρές συνέπειες τόσο στη δημογραφική όσο και στην οικονομική και πολιτιστική εξέλιξη. Η πρώτη Αραβική επιδρομή έγινε το 649 και είχε, σαν συνέπεια την κατάληψη και καταστροφή της Σαλαμίνας και μεγάλου τμήματος της Κύπρου. Οι Άραβες έσφαξαν πολλές χιλιάδες κατοίκων και αιχμαλώτισαν χιλιάδες, όπως μας πληροφορεί μια σύγχρονη επιγραφή, που βρέθηκε στα ερείπια της βασιλικής των Σόλων. Δεν μπόρεσαν όμως να καταλάβουν ολόκληρη την Κύπρο και απεχώρησαν μόλις πληροφορήθηκαν την άφιξη του βυζαντινού στόλου με ναύαρχο τον Κακόρριζο. Τη μερική καταστροφή της Κύπρου κατά την πρώτη αυτή αραβική επιδρομή βεβαιώνουν και αχιολογικά κείμενα. Λίγα χρόνια αργότερα το 653, σύμφωνα με τους Άραβες Ιστορικούς, οι Άραβες κατέλαβαν ολόκληρη την Κύπρο περιλαμβανομένων των Σόλων και της Πάφου. Σύμφωνα με τις υπάρχουσες ιστορικές μαρτυρίες η δεύτερη αυτή επιδρομή ήταν πιο καταστρεπτική και είχε μονιμότερες συνέπειες. Οι μεγάλες βασιλικές καταστράφηκαν από πυρκαϊές. Ήδη η βασιλική του Αγ. Επιφανείου είχε βεβηλωθεί κατά την πρώτη επιδρομή. Όμως δεν καταστράφηκαν όλες οι βασιλικές, αφού όπως μας πληροφορεί ο Θεόδωρος ο Πάφου το 655 η βασιλική του Αγ. Σπυρίδωνος δεν καταστράφηκε και οι τοιχογραφίες της, που απεικονίζουν τα θαύματα του Αγίου, σώζονταν σε καλή κατάσταση. Εξ άλλου η βασιλική των Σόλων επισκευάστηκε το 655. Άλλες όμως βασιλικές όπως εκείνες της Αγ. Κυριακής της Λιμενιώτισσας στην Πάφο, φαίνεται ότι παρέμειναν ερειπωμένες. Σ' αυτές εγκαταστάθηκαν Άραβες μέχρι το 681 όπως μαρτυρούν οι Αραβικές επιγραφές που βρέθηκαν σ' αυτές. Δεν έχουμε πληροφορίες για τις βασιλικές των άλλων πόλεων που βρίσκονταν στις νότιες ακτές (Κουρίου, Αραβούντος, Κιτίου).

Στο Κούριο, ίσως λόγω γειτνίασης προς την Πάφο, όπου είχε εγκατασταθεί η Αραβική φρουρά, φαίνεται ότι η βασιλική εγκαταλείφθηκε. Το ίδιο και η Πόλη του Κουρίου, αν κρίνουμε από τα αποτελέσματα των πρόσφατων ανασκαφών. Το ίδιο φαίνεται ότι συνέβη και στην Αμαθούντα. Εγκαταλείφθηκε ακόμη και η άγνωστη πόλη στον Άγιο Γεώργιο της Πέγειας. Αντίθετα οι άλλες πόλεις δεν φαίνεται να εγκαταλείφθηκαν. Ο πληθυσμός όμως των πόλεων αυτών ελαττώθηκε και η οικονομία τους υπέστη πλήγμα. Μιά από τις πόλεις αυτές ήταν η Σαλαμίνα. Το 723 ο Willibald έμεινε εκεί για μερικές εβδομάδες. Στις αρχές του 8ου αιώνα επισκευάσθηκαν τα ρωμαϊκά λουτρά και το 787 ο Κωνσταντίνος Κωνσταντίνος μιλά για γεωργικές ασχολίες μέσα στη Σαλαμίνα. Έτσι η πόλη άρχισε να μετασχηματίζεται και έπαυσε να είναι βιοτεχνικό και εμπορικό κέντρο μόνο. Βαθμιαία ορισμένες πόλεις που είχαν επιβιώσει από τις πρώτες αραβικές επιδρομές παρακμάζουν περισσότερο και τελικά εγκαταλείπονται. Αναμφίβολα οι Αραβικές επιδρομές του 8ου και 9ου αιώνα και η φοβερή επιδρομή του Δαμιανού το 911/912 ήταν η κύρια αιτία εγκατάλειψης της Λάμπουσας, της Αφέντρικας, της Καρπασίας και των Σόλων. Η τελευταία πόλη επιβίωσε σαν χωριό μέχρι τον 16ο αιώνα.

Η Πάφος, αντίθετα, μετά την απομάκρυνση της Αραβικής φρουράς το 682 αρχίζει να αναβιώνει, όπως φανερώνει η μετατροπή του βόρειου εσωτερικού κλίτους της βασιλικής της Αγίας Κυριακής σε εκκλησία και η μετατροπή της βασιλικής της Λιμενιώτισσας σε καμαροσκέπαστη. Είναι αλήθεια ότι το δυτικό τμήμα της Πάφου εγκαταλείφθηκε και η πόλη επεκτάθηκε στ' ανατολικά, έξω από τα τείχη. Η βαθμιαία παρακμή της Πάφου οφείλεται μάλλον στο κακό της κλίμα για το οποίο μιλούν οι Μεσαιωνικοί περιηγητές. Το Κούριο δεν κατοικήθηκε ποτέ πλέον, παρ'όλο που αναφέρεται Επισκοπή Κουρίου κατά τη Μέση Βυζαντινή Περίοδο. Η πόλη του Κουρίου φαίνεται μετακινήθηκε αλλού, ίσως στη σημερινή Επισκοπή, όπου μια μικρή εκκλησία στην οποία χρησιμοποιήθηκαν ερείλια από τη βασιλική ανασκάφηκε τα τελευταία χρόνια. Το ίδιο συνέβη και με την Αμαθούντα. Παρ'όλο που η Επισκοπή Αμαθούντος αναφέρεται και στη Μέση Βυζαντινή Περίοδο και την πρώιμη Φραγκοκρατία φαίνεται ότι έδρα είχε τη γειτονική Λεμεσό ή Νεμεσό του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, την πρώην Νεάπολη ή Θεοδοσιάδα, η οποία δεν αναφέρεται κατά τη Μέση Βυζαντινή Περίοδο.

ΤΖΟΥΛΙΑ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ

Η ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΤΩΝ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΩΝ ΤΑΞΙΑΡΧΩΝ ΣΤΟ ΚΑΣΤΡΟ
ΓΕΡΑΚΙΟΥ ΛΑΚΩΝΙΑΣ.

Στο πλαίσιο της διδακτορικής μου διατριβής με θέμα 4 ναούς (Ταξιάρχες, Ζωοδόχος Πηγή, Προφήτης Ηλίας, Αγία Παρασκευή), στο κάστρο στο Γεράκι Λακωνίας, με κοινά στοιχεία εικονογραφίας και ύρους, αντιμετωπίστηκε το πρόβλημα της χρονολόγησης των Ταξιαρχών.

Οι Ταξιάρχες βρίσκονται στο βορειοανατολικό άκρο του λόφου, πάνω στον οποίο είναι κτισμένο το κάστρο του Γερακιού. Ο ναός ανήκει αρχιτεκτονικά στην παραλλαγή Α2 του σταυρεπίστεγου ναού. Στο ναό προσκολλάται ερειπιωμένος μεταγενέστερος κρήνης. Η τοιχοποιία του ναού αποτελείται από αργολιθοδομή με συνδετικό κονίαμα και βήσαλα. Πόρινα τόξα, καμπυλόγραμια ή ελαφρά οξυκόρυφα, με ανάγλυψη ή εγχάραιτη διακόσμηση πειροβάλλουν τα τυφλά αψιδώματα (στο Δ. & Β. τοίχο) και την πύλη εισόδου στο Δ. τοίχο. Στα τυφλά αψιδώματα σώζεται τοιχογράφηση με απεικόνιση *Αρχαγγέλων. Η ημικυλινδρική αψίδα διακοσμείται εξωτερικά με πλίνθινη οδοντωτή ταινία κάτω από τη στέγη και χαμηλότερα με πόρινη ζώνη. Το τύμπανο του αετώματος του Α. τοίχου, πάνω από την αψίδα, περιθέει ταινία με πήλινους δίσκους.

Στο εσωτερικό, ο ναός θα πρέπει να ήταν αρχικά κατόρθωτος, ο τοιχογραφικός του διάκοσμος όμως έχει υποστεί σοβαρές φθορές. Το εικονογραφικό πρόγραμμα έχει ως εξής: στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας σώζονται ίχνη της Πλατυτέρας και στον ημικύλινδρο ίχνη από συλλειτουργούντες ιεράρχες* στο μέτωπο της αψίδας σώζονται σπαράγματα από μέταλλα και ολόσκιμες μορφές Αγίων* στον Β. τοίχο του ιερού διακρίνονται ο Ευαγγελισμός και η Άκρα Πατείνωση και στον Ν. τοίχο ο Άγιος Βλάσιος* στην Α. καμάρα υπάρχουν τμήματα της Ανάληψης και στον Β. τοίχο του κυρίως ναού, στο τμήμα που αντιστοιχεί στην εγκαρσία κεραία, σώζονται το Εν Χύμαις θαύμα, η Άλωση της Ιεριχούς και ο Αρχάγγελος Μιχαήλ* δυτικότερα στον ίδιο τοίχο τμήμα του Αγίου Γεωργίου έφιππου* στο Ν. τοίχο της εγκαρσίας κεραίας διακρίνονται τμήμα αδιάνγνωστης παράστασης και αφιεραματικής επιγραφής και ο Αρχάγγελος Γαβριήλ, ενώ δυτικότερα στον ίδιο τοίχο τμήμα Αγίου Δημητρίου έφιππου* στην καμάρα της εγκαρσίας κεραίας σώζονται σκηνές Δωδεκάροτου σε αποσπασματική μορφή, ενώ στην καμάρα της Δ. κεραίας ίχνη της Προδοσίας και ημίτομοι Άγιοι* τέλος στο τύμπανο του Δ. τοίχου σώζονται ίχνη της Σταύρωσης και χαμηλότερα, εκατέρωθεν της πύλης εισόδου, Άγιοι και κτήτορες.

Ο ναός προκάλεσε το έντονο ενδιαφέρον σειράς ερευνητών (R.Traquair, W. Miller, A.Bon, Μ.Σωτηρίου, Α.Ξυγγόπουλος, κ.α.), εξαιτίας της παράστασης με την

Άλωση της Ιεριχούς, στην οποία η διακόσμηση της ασπίδας του Ιησού του Ναυή και οι στολές των πολεμιστών ερμηνεύθηκαν ως αποτέλεσμα φραγκικής επίδρασης. Με βάση ιστορικές υποθέσεις και συσχετισμούς, ο διάκοσμος του ναού συνδέθηκε με την περίοδο της φραγκοκρατίας στο Γεράκι και χρονολογήθηκε στον 13ο αιώνα.

Εντούτοις, η αρχαιολογική τεκμηρίωση, δηλαδή η διαπίστωση της συγγένειας που προκύπτει από τη σύγκριση του τοιχογραφικού διακόσμου των Ταξιαρχών, τόσο εικονογραφικά όσο και τεχνοτροπικά, με τις τοιχογραφίες των εκκλησιών που προαναφέρθηκαν και κυρίως με τις χρονολογημένες τοιχογραφίες της Ζωοδόχου Πηγής (με επιγραφή στο 1431), οδηγεί στην υποστήριξη της άποψης ότι οι τοιχογραφίες των Ταξιαρχών μπορούν να χρονολογηθούν μέσα στον 15ο αιώνα, γύρω στο 1430, λίγα χρόνια πριν την κατάκτηση του Δεσποτάτου από τους Τούρκους (1460).-

ΠΡΟΤΑΣΗ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΣ ΤΟΥ ΑΡΧΙΚΟΥ ΤΕΜΠΛΟΥ ΤΗΣ ΟΜΟΡΦΟΚΛΗΣΙΑΣ

Πίσω από τό είκονοστάσιο τοῦ 19^{ου} αἰ. στόν ναό τοῦ ἁγίου Γεωργίου τῆς Ὀμορφοκκλησιᾶς Καστοριᾶς, ὑπάρχει τό παλαιό "τέμπλο" τοῦ ναοῦ. (Γιά τόν ὄρο βλ. 7^{οῦ} Συμπ. ΧΑΕ, 1987, σ.65). Πρόκειται γιά μία ἰσχυρή, ξύλινη διαδοκίδα ἡ ὁποία στερεώθηκε ἐκεῖ μετά τήν οἰκοδόμηση τοῦ ναοῦ.

Ἡ κυρία ὄψη τῆς, μόλις διακρινομένη πίσω ἀπό τό είκονοστάσιο, εἶναι κοσμημένη μέ εὐμορφη παράσταση φυτικού ἀναγλύφου, ἡ ὁποία ξεκινθεῖ ὅσο τρία "μετόλλα" περιβαλλόμενα ἕκαστον ὅσο ζεῦγος πτηνῶν. Ἡ τεχνική τοῦ ἀναγλύφου φαίνεται νά εἶναι συγγενής μέ τήν τῆς κομμάσεως τοῦ γνωστοῦ "ξοάνου" τοῦ πάτρωνος Ἀγίου τοῦ ναοῦ.

Στήν κάτω ἐπιφάνεια τοῦ "τέμπλου" διακρίνονται τά ἔχνη στερεώσεως τῶν ξυλίνων στυλίσκων οἱ ὁποῖοι σχημάτιζαν τά διάστυλα. Ἀντίστοιχα ἔχνη διακρίνονται καί στόν ξύλινο στυλοβάτη ὁ ὁποῖος ὁμως φαίνεται ὅτι μετακινήθηκε κατά τι, σέ μεταγενέστερη φάση.

Στούς ἀκρινούς ὀρθοστάτες, οἱ ὁποῖοι διατηροῦνται εἰς τήν θέσιν τους, διακρίνονται τ' ἔχνη τῶν ὀριζοντίων δοκῶν οἱ ὁποῖοι συνέεσαν τούς ὀρθοστάτες μέ τούς στυλίσκους.

Στήν ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ "τέμπλου" καί καθ' ἕνα τό μήκος του, ὑπάρχει αὐλάξ πλάτους καί βάρους 5 ἐκ.

Ἀναζητοῦντες στόν ναό τίς εἰκόνας οἱ ὁποῖες πιθανῶς θά ἦσαν τοποθετημένες ἐπί τοῦ "τέμπλου", σύμφωνα μέ τήν ἀρχαία πρακτική, δι-επιστώσαμε ὅτι ὑπάρχουν δύο ἐντυπωσιακές εἰκόνας τοῦ 14^{ου} αἰ., οἱ ὁποῖες θά μπορούσαν νά χρησιμοποιοῦν. Πρόκειται γιά τήν εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ ἐνθρόνου (I,64X0,77X0,05 μ.) καί τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαήλ ὀρθοῦ δορυφοροῦντος (I,64X0,695X0,045 μ.)

Τό ὕψος τῶν εἰκόνων (1,64 μ.) καλύπτει τό διάστημα ἀπό τήν βάση τῆς αὐλάκος τοῦ "τέμπλου" μέχρι τήν ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ ὑπερκειμένου ἐλκυστήρος.

Ἐάν θεωρήσουμε ὅτι ὑπῆρχε καί ἡ (μῆ ἐντοπισθεῖσα) εἰκόνα τοῦ ἀρχαγγέλου Γαβριήλ, ἀντιστοίχων διαστάσεων, τότε μέ τίς τρεῖς εἰκόνας καί μεσοδιαστήματα 5-8-8-5 ἐκ., καλύπτεται ὅλη ἡ ἐπιφάνεια μεταξύ τῶν πεσσῶν, τοῦ "τέμπλου" καί τοῦ ἐλκυστήρος, μέ τήν παράσταση τοῦ βασιλέως τῆς δόξης ὑπ' ἀγγέλων δορυφορούμενου.

Γνωρίζουμε ὅτι ἐπί τοῦ "τέμπλου" ἐτοποθετεῖτο συνήθως ἡ δέηση (μεγάλη ἢ μικρά) ἢ τό δωδεκάροτο, καί ὄχι σπάνια ἄλλες συνθέσεις.

Προτείνουμε λοιπόν μία ξυλοκατασκευή ἀποτελουμένη ἀπό διάστυλα καί βῆλα κάτω, ξυλόγλυπτο "τέμπλο" καί ἐπ' αὐτοῦ τήν μνημειακή ἀπεικόνιση τοῦ ἐνθρόνου Χριστοῦ ἐν μέσω τῶν δορυφορούντων ἀρχαγγέλων.

ΤΙΤΟΣ ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ

Η ΑΦΙΕΡΩΤΙΚΗ ΕΠΙΓΡΑΦΗ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΚΟΥΜΠΕΛΙΔΙΚΗΣ ΣΤΗΝ ΚΑΣΤΟΡΙΑ

Στο νότιο τμήμα της βάσης του τυμπάνου του τρούλλου της Παναγίας Κουμπελίδικης στην Καστοριά, διατηρείται τμήμα αφιερωτικής επιγραφής, η οποία αναφέρεται στην τοιχογράφηση του ναού. Είναι πολύ πιθανό η επιγραφή να διέτρεχε όλη τη βάση του τυμπάνου του τρούλλου. Η καταστροφή ενός μεγάλου μέρους της οφείλεται στην πτώση του τρούλλου από τους βομβαρδισμούς του 1940.

Το κείμενο της επιγραφής είναι διατεταγμένο σε δύο σειρές και το αναγνώσιμο τμήμα της, με φορά από τα ανατολικά προς τα δυτικά, έχει ως εξής (ανάγνωση Γ.Γκολομπία):

(πρώτη σειρά:)

...ΥΑ[1]Γ[10-15]ΚΑ[;]ΗΕΤΟΝ ΕΜΨΥΧΟΝ ΡΑΒΔΟΝ ΟΡΟΣ ΤΟ
ΚΑΤΑΚΛΙΟΝ ΕΝΕΡΓΗΝ ΒΑΤΟΝ ΣΕ ΠΡΟΟΙΣΤΩΡΙΣΑ ΤΟΥ ΘΕΙΟΥ ΔΟΜΟΥ Ω
ΑΜΝΑ[Σ] ΠΙΜΕ[ΝΑ ΓΕΝΝΗΣΑΣ]...

(δεύτερη σειρά:)

...[ΕΚΕΝΟΥΡΓΗΘΕΙ Ο] ΘΕΙΟΣ ΚΑΙ ΠΑΝΣΕΠ[ΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΥΠΕΡΑΓΙΑΣ
ΘΕΟΤΟ]ΚΟΥ ΤΗΣ ΕΠΟΝΟΜΑΖΟΜΕΝΗΣ ΣΚΟΥΤΑΡΙΩΤΙΣΑΣ ΚΑΙ
ΑΚΑΤΑΜΑΧΗΤΟΥ ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΚΟΠΟΥ ΚΑΙ ΕΞΟ[ΔΟΥ] ΤΟΥ
ΠΑΝΕΥΓΕΝΕΣΤΑ[ΤΟΥ]...

Το κείμενο της πρώτης σειράς υμνεί την θεοτόκο αναφερόμενο στις προεικονίσεις της, ενώ το κείμενο της δεύτερης σειράς αναφέρεται στην τοιχογράφηση του ναού από τον δωρητή, του οποίου δεν σώζεται παρά μόνο η τιμητική προσφώνηση που συνόδευε το, χαμένο σήμερα, όνομά του. Από το κείμενο της επιγραφής προκύπτει ότι ο ναός είναι αφιερωμένος στην θεοτόκο Σκουταριώτισσα και Ακαταμάχητο, και ότι η επεξεργασία του εικονογραφικού προγράμματος καθώς και η δαπάνη της τοιχογράφησης οφείλονται σε ένα δωρητή που, όπως δείχνει η τιμητική προσφώνηση "Πανευγενέστατος", ανήκει σε υψηλή κοινωνική τάξη.

Η επωνυμία "Σκουταριώτισσα" ενδέχεται να προέρχεται από τη μονή της θεοτόκου που έκτισε στις αρχές του 8ου αι. ο φιλιππικός στη Χρυσούπολη (Σκούταρι) απέναντι από την Κωνσταντινούπολη: "Ο δέ φιλιππικός ήρξαστο κτίζειν εν Χρυσουπόλει τήν μονήν της Παναγίας δεσποίνης ημών θεοτόκου και παλάτιον εν αυτή" (Θεοφάνης).

Το επίθετο "Ακαταμάχητος" αναφέρεται στη νικοποϊό υπόσταση της θεοτόκου και υπογραμμίζει την ιδιότητά της ως προστάτιδος του βυζαντινού στρατού. Το επίθετο αυτό είναι πολύ πιθανό να προέρχεται από μιά λατρευτική εικόνα της

Θεοτόκου της οποίας δεν είναι γνωστός ο εικονογραφικός τύπος αλλά είναι γνωστό ότι κατασκευάστηκε με πρωτοβουλία του Κωνσταντίνου Μονομάχου και έφερε την εξής επιγραφή (Μαρκιανός κώδιξ 524, φ.1β.):

"Την Ακαταμάχητον ω Μονομάχε
εν ταις μάχαις έχων με σύμμαχον μάχου".

Η Θεοτόκος Ακαταμάχητος σε συνδυασμό με στρατιωτικούς αγίους αναφέρεται στο έπος του Διγενή Ακρίτα, ενώ στην Θεοτόκο Ακαταμάχητο, προστάτιδα της Κωνσταντινούπολης είναι αφιερωμένος ένας λόγος του Θεόδωρου Υρτακηνού. Το επίθετο είναι επίσης γνωστό από φορητή εικόνα του 14ου αιώνα που δημοσίευσε πρόσφατα ο Μ. Χατζηδάκης. Στην Καστοριά, το επίθετο "Ακαταμάχητος" συνοδεύει την Θεοτόκο και σε άλλες περιπτώσεις: εκτός από τα πολύ μεταγενέστερα σημειώματα εκκλησιαστικών βιβλίων που αναφέρονται στο μοναστήρι της Παναγίας Μαχητής, το επίθετο ακαταμάχητος συνοδεύει τοιχογραφία της Θεοτόκου βρεφοκρατούσας στον τύπο της Παναχράντου στον Άγιο Ανδρέα (1442).

Το επίθετο "Πανευγενέστατος", που συνόδευε το όνομα του δωρητή, αποτελεί μία τιμητική προσφώνηση που εντοπίζεται από τα τέλη του 11ου αιώνα στα κείμενα του Θεοφύλακτου Αχρίδας και της Άννας Κομνηνής. Όπως και στην Κουμπελιδίκη, το επίθετο "Πανευγενέστατος" συνοδεύει ονόματα κτιτόρων στις αφιερωτικές επιγραφές του Αγίου Νικολάου στην Πλάτσα της Μάνης (1337-8), του Αγίου Αθανασίου του Μουζάκη στην Καστοριά (1383-4), του Αγίου Κλήμεντος στην Αχρίδα (1371) και της Αγίας Παρασκευής του Βίκου στην Ηπειρο (1413-4).

Ο δωρητής που αναφέρει η αφιερωτική επιγραφή της Κουμπελιδίκης είναι πολύ πιθανόν να ανήκε στη στρατιωτική τάξη, συμπέρασμα στο οποίο οδηγούν το επίθετο "Ακαταμάχητος" που αποδίδει στην Θεοτόκο, και ο μεγάλος αριθμός των στρατιωτικών αγίων που περιλαμβάνονται στο εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού.

Στην περίπτωση της αφιερωτικής επιγραφής της Κουμπελιδίκης που δημοσιεύεται παραπάνω, ο συνδυασμός του επιθέτου Ακαταμάχητος με την επωνυμία Σκουταριώτισσα και με τις προεικονίσεις (πόκο, βάτο, ράβδο, όρος) οδηγεί στην υπόθεση ότι ο δωρητής είχε στενούς δεσμούς με την Βασιλεύουσα και επηρεάστηκε άμεσα από το γεγονός της ανάκτησής της το 1261. Συνεπώς η αφιερωτική επιγραφή στο μνημείο αντανakλά την ιδέα της Θεοτόκου ως προστάτιδος και φρουρού της Κωνσταντινούπολης.

Ο ΚΑΘΟΣ ΤΗΣ ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΗΣ ΤΟΥ ΣΤΗΘΟΣ ΣΤΗ ΔΟΛΙΧΗ ΕΛΑΣΣΟΝΟΣ

Στή Δολίχη Έλασσόνας, μικρό χωριό δυτικά του Όλύμπου, βρίσκεται ο Καός της Μεταμορφώσεως του Στήθους. Τήν σημειωτή του μορφή τό μικρό μνημείο είναι μονόκλιτη ἑυλόπτεγη βασιλική, στήν ὁποία μεταγενέστερα προσετέθησαν τρουλλαῖος νάρθηκας καί ἐξωνάρθηκας. Οἱ ὀλικές διαστάσεις τοῦ ναοῦ εἶναι 4,75 X 14,70 μ. χωροῖς τήν κόγχη τοῦ Ἱεροῦ. Ὁ νάρθηκας ἔχει ἐσωτερικές διαστάσεις 3,25 X 5,15 μ. καί ὁ ἐξωνάρθηκας 2,50 X 2,50. Ὁ νάρθηκας ἔχει σταυρική κάτοψη στό ἐσωτερικό του καί καλύπτεται ἀπό τρούλλο, στό ἐξαιρετικά χαμηλό τύμπανο τοῦ ὁποίου ἀνοίγονται τέσσερα στενά μονόλοβα παράθυρα. Ὁ ἐξωνάρθηκας καλύπτεται μέ ἡμικύλινδρο, ἐπικαλυπτόμενος ἀπό δικλινῆ κεραμοσκεπῆ στέγη, χαμηλότερη τοῦ τρούλλου τοῦ νάρθηκα.

Ὁ ναός εἶναι χτισμένος μέ κοινή ἀγολιθοδομή καί ἄρθρο κοιλίαμα, καί ἐπικαλύπτεται μέ κεραμίδια βυζαντινοῦ τύπου. Τά γεῖσα διαμορφώνονται, κατά τό τμήμα πού βρίσκεται δυτικά τοῦ κυρίου ναοῦ μέ δύο ἐπάλληλες σειρές ἀπό σχιστόπλακες καί μιᾶ σειρά πλίνθων, καί στό ὑπόλοιπο τμήμα μέ περιμετρικό ξύλινο σύνδεσμο. Ἡ κόγχη τοῦ Ἱεροῦ διακοσμῆται μέ ὀδοντωτή ταινία πού περιτοῖχει τά τόξα τοῦ διλόβου παραθύρου καί συνεχίεται ὀριζόντια στήν νοτιοανατολική πλευρά τῆς κόγχης, στό ὕψος τῆς γενέσεως τῶν λοβῶν. Στήν δυτική ὄψη τοῦ μνημείου, στό ἄνω μέρος, ὑπάρχουν δύο ὄχι ὀδοκέντρες καμπύλες σειρές σταυροειδαιοστομίων, κεραμοπλαστικά στοιχεῖα γνωστά σ' ὅλη τήν βυζαντινή ἀρχιτεκτονική (Κωνσταντινούπολις, κυρίως Ἑλλάς καί Κύπρος, βαλκανικές χῶρες), ἥδη ἀπό τοῦς μεσοβυζαντινοῦς χρόνους. Τά ρηλιοστόμια τοῦ ναοῦ τῆς Δολίχης, πού χρονολογικά τοποθετοῦνται στόν ΙΕΤ' αἰῶνα, εἶναι ἔως τά μεταγενέστερα πού βρίσκουμε στόν ἑλληνικό γεωγραφικό χῶρο.

Ὁ ναός εἶναι κατάγραφος καί μιᾶ ἐπιγραφή ἀναφέρει τήν ἀνάγερση ἐν βάθρων καί ἀνιστόρηση τοῦ ναοῦ στό ἔτος 726 (=1516), ἐνώ στό τέμπλο καί δεξιά τῆς εἰκόνας τοῦ Χριστοῦ, ὑπάρχει ἐπιγραφή μέ τήν χρονολογία 735 (=1559).

Ὁ μονόκλιτος πυρήνας τοῦ ναοῦ φαίνεται ὅτι εἶναι ὅτι ἀπέμεινε ἀπὸ μιᾶ ἀρχι-
 κὰ τοίχιτη βασιλική, ἢ ἂν ὄχι, ἀπὸ μιᾶ μονόκλιτη βασιλική με πλευοικῆς στοῆς.
 Διτὴν ὑπόθεσιν αὐτὴ μᾶς ὀδηγοῦν· α) Ἀμυδρὰ λείψανα τοιχογραφιῶν καὶ ἴχνη χρωμά-
 των στῆς ἄντικυας τῶν τυλιῶν ἀειδωμάτων στὴν βόρεια ὄψιν τοῦ ναοῦ, πράγμα ποῦ ἀ-
 ποδεικνύει ὅτι τὰ ἀειδώματα αὐτὰ ἦταν κάποτε ἐλεύθερα ἀνοίγματα τοξοστοιχίας,
 β) Οἱ πυλῖδες στὸν βόρειο καὶ νότιο τοῖχο τοῦ ἱεροῦ ποῦ σήμερα ἔχουν ἀποκοραχθῆ,
 καὶ οἱ ὀποτερ πιθανότατα ὀδηγοῦσαν ἀπὸ τὸ κυρίως ἱερό σὲ ἡμιανεξάρτητους χώ-
 ρους προθέσεως καὶ διακοινοῦ. Ἡ ἐπιβεβαίωσις τῆς παραπάνω ὑποθέσεως ἀπαιτεῖ ἐκ-
 τεταμέναις ἐπιτόπιαις ἔρευνας, καὶ κυρίως ἀνοσκασικῆς ἔρευνας στὰ σημεῖα ὅπου θὰ
 πέσει νὰ βρισκονται τὰ θεμέλια τῶν πλαγίων τοίχων τῆς τρίκλιτης βασιλικῆς. Ἄν
 πάντως ἡ ὑπόθεσις ἐπιβεβαιωθῆ, τότε ἡ μορφή τῆς με μεσοστοιχίας βασιλικῆς μᾶς
 ὀδηγοῦν ὀπισθῆκατε σὲ μεσοβυζαντινοὺς χρόνους.

ΝΑΤΑΛΙΑ ΠΟΥΛΟΥ-ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

Η ΣΑΜΟΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 6ο ΚΑΙ ΤΟ Α! ΜΙΣΟ ΤΟΥ 7ου ΑΙ. :

Η ΠΡΟΣΦΟΡΑ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ

Η μελέτη και ανάλυση του αρχαιολογικού υλικού με την ευρεία έννοια του όρου- αρχιτεκτονικά μνημεία, γλυπτά, κεραμική, αλλά και νομίσματα- που έχει βρεθεί στη Σάμο μας επιτρέπει να σκιαγραφήσουμε τη ζωή στο νησί κατά τη διάρκεια του 6ου και το Α! μισό του 7ου αι., κάτι που οι γραπτές πηγές δεν μας αποκαλύπτουν.

Κατά τη διάρκεια του 6ου, όπως και κατά τους προηγούμενους αιώνες, η ζωή είναι εξαπλωμένη στις ακτές του νησιού : η πόλη της Σάμου (σημερινό Πυθαγόρειο ή Τηγάρι) οχυρωμένη και εφοδιασμένη με ένα λιμάνι -το μεγαλύτερο της περιοχής- ήταν το οικονομικό και διοικητικό κέντρο του νησιού κατά την συγκεκριμένη περίοδο. Έξω από τα τείχη βρισκόταν το κοιμητήριο. Το Ηραίο, σε απόσταση 7 χιλιομέτρων δυτικά της Σάμου, αποτελούσε μάλλον ένα αγροτικό οικισμό. Μικρές αγροτικές κοινότητες υπήρχαν στην ανατολική και βόρεια ακτή του νησιού.

Η έντονη ανοικοδόμηση εκκλησιών καθώς και ο μεγάλος αριθμός των κεραμικών, ντόπιων ή εισαγμένων, που βρέθηκαν, μας επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι κατά τη διάρκεια του 6ου αι. η ζωή στο νησί ανθούσε και η εμπορική κίνηση ήταν έντονη.

Όμως, σημαντικές επισκευές ή εκ νέου ανοικοδομήσεις κτιρίων παρατηρούνται προς τα μέλη του 6ου αι. Η καταστροφή που μάλλον επήλθε δεν πρέπει να προέρχεται από εχθρικές επιδρομές. Παρόλο που οι Σλάβοι και οι Άβαροι επιχειρούν καταστρεπτικές επιδρομές στη Νότια Βαλκανική, τα νησιά που βρίσκονται κοντά στα δυτικά παράλια της Μ. Ασίας καθώς και οι μεγάλες Ιωνικές πόλεις βρίσκονται σε μία ζώνη καλά προφυλαγμένη. Κάποιος σεισμός (συχνοί την περίοδο αυτή στην περιοχή) θα μπορούσε να είναι η αιτία της καταστροφής.

Οι πηγές είναι ιδιαίτερα φτωχές για την ιστορία του νησιού κατά τη διάρκεια του 7ου αι. Το μόνο που μας πληροφορούν, σύμφωνα με μία μαρτυρία του Ιωάννη Μόσχου, είναι ότι είχε το νησί γύρω στο 614/615, μία σημαντική μοναστική κοινότητα, άρα βρισκόταν σε ασφάλεια.

Τα αρχαιολογικά ευρήματα πιστοποιούν αυτό ακριβώς το γεγονός : υπάρχουν σημαντικές εκκλησίες, μοναστήρι και η παραγωγή και εξαγωγή προϊόντων με ντόπια κεραμικά είναι έντονη.

Επομένως οι σλαβικές επιδρομές που κατέστρεψαν πολλές πόλεις του Ιλλυρικού και της κεντρικής Ελλάδας, που έφθασαν μέχρι και την Κρήτη, δεν απείλησαν τη Σάμο.

Το νησί θα πρέπει να αντιμετώπισε με επιτυχία τυχόν επιδρομή των Περσών. Οι Πέρσες παρόλο που κατέστρεψαν την Έφεσο (614) και τις Σάρδεις (616) δεν κατέλαβαν τη Σάμο.

Όμως, ο μεγάλος αριθμός νομισμάτων της εποχής του Ηρακλείου, που βρέθηκαν στο Ευπαλίνειο όρυγμα, φανερώνει το κλίμα ανασφάλειας που κυριαρχούσε αυτή την περίοδο σε όλη την αυτοκρατορία.

Στη Σάμο υπάρχουν νομίσματα που χρονολογούνται μέχρι και το 668. Άρα η ζωή στο νησί συνεχίστηκε μέχρι και τα πρώτα χρόνια του 3ου τέταρτου του 7ου αι. Οι τελευταίες νομισματικές μαρτυρίες χρονολογούνται το 665/668. Αυτή την περίοδο θα πρέπει να τοποθετήσουμε τις καταστρεπτικές για το νησί αραβικές επιδρομές.

ΧΑΡΑΛΑΜΙΟΣ ΙΩ. ΣΙΓΓΑΛΑΣ
ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΩΝ ΠΑΡΑΛΙΩΝ ΟΙΚΙΣΜΩΝ ΤΗΣ ΘΗΡΑΣ

Οι σημερινοί οικισμοί Καμάρι και Περίσσα, οι οποίοι άρχισαν να αναπτύσσονται μετά τους σεισμούς του 1956, ήταν τα επίνεια της αρχαίας Θήρας. Το Καμάρι ήταν το βόρειο επίνειο Οία, που αναφέρει ο Κλαύδιος Πτολεμαίος, ενώ η Ελευσίν, που αναφέρεται από τον ίδιο συγγραφέα, πρέπει να ήταν στην Περίσσα και όχι στο Ακρωτήριο Εξωμύτης, όπως πιστεύεται γενικά.

Οι σωστικές ανασκαφές στο Καμάρι έδειξαν, ότι η περιοχή κατοικείται χωρίς διακοπή από τα μέσα του 8ου π.Χ.αι. μέχρι τον 7ο μ.Χ.αι.

Η αρχική έκταση του οικισμού περιορίζεται ανάμεσα στους βόρειους πρόποδες του Μέσα Βουνού και σε ένα μικρό χείμαρρο, η κοίτη του οποίου αντιστοιχεί περίπου με τον σημερινό αυτοκινητόδρομο, που οδηγεί στην παραλία.

Από τον 3ο μ.Χ.αιώνα, εποχή που αρχίζει η εγκατάλειψη της αρχαίας Θήρας, η έκταση του οικισμού τριπλασιάζεται περίπου.

Μέχρι τώρα έχουν ανασκαφεί τμήματα 8 οικιών και δύο μικρές τρίκλιτες βασιλικές. Έχει διαπιστωθεί ότι ο οικισμός έπαθε εκτεταμένες ζημιές από σεισμό, οι οποίες όμως αποκαταστάθηκαν. Πάντως μεταξύ του σεισμού και της εγκατάλειψης του οικισμού δεν πρέπει να μεσολάβησε μεγάλο χρονικό διάστημα. Η εγκατάλειψη του οικισμού δεν οφείλεται σε θεομηνία. Στις οικίες δεν βρίσκονται παρά ελάχιστα λείψανα της κεραμεικής οιοσκευής, προφανώς όσα λόγω αχρηστίας δεν άξιζε να μεταφερθούν.

Η εκκένωση του οικισμού μπορεί να χρονολογηθεί στον 7ο μ.Χ.αι., όταν οι Άραβες πειρατές ελυμαίνοντο το Αιγαίο και οι κάτοικοι αναζητήσαν ασφάλεια στα υψώματα της ενδοχώρας του νησιού και στις αθέατες από τη θάλασσα βαθείες κοιλάδες που τα περιβάλλουν.

ΙΩΑΝΝΑ ΣΤΟΥΦΗ - ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΥ

ΥΠΟΤΡΟΦΟΣ Ι.Κ.Υ.

Ο ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΑΓ.ΘΕΚΛΗΣ ΣΤΙΣ ΑΝΩ ΒΟΛΙΜΕΣ ΖΑΚΥΝΘΟΥ

Στην περιοχή Σχοινάρι της Β. Ζάκυνθου, κοντά στο χωριό Βολίμες βρίσκεται η εκκλησία της Αγ. Θέκλης. Ο ναός αναφέρεται από το 1491 και ανήκε στη μονή της Αναφανήτριας. Μνημονεύεται πάλι το 1770.

Πρόκειται για ένα μονόχωρο δρομικό ναό ξυλόστεγο. Ανατολικά καταλήγει σε ημικυκλική κόγχη που βαίνει σε βάθρο μικρού πλάτους. Ο κυρίως ναός δεν έχει καθόλου παράθυρα. Οι τοίχοι του ναού είναι αρκετά παχείς και έχουν επιχρισθεί και ασβεστωθεί. Ο νότιος τοίχος συνεχίζεται πέρα από το δυτικό, γεγονός που πιστοποιεί ότι ο αρχικός ναός ήταν μεγαλύτερος. Δείγμα τοιχοποιίας παρουσιάζει αργολιθοδομή με σποραδική παρεμβολή τεμαχίων πλίνθων μικρού πάχους. Εσωτερικά στις ακμές της κόγχης του Ι. Βήματος και στο ύψος της γένεσης του θόλου της διαμορφώνεται λίθινος κοσμήτης. Είναι εμφανή υπολείμματα παλιάς εικονογράφησης στην οποία διακρίνονται τρεις φάσεις.

Υπολείμματα των αρχικών τοιχογραφιών σώζονται σήμερα στο κάτω μέρος της κόγχης του Ι. Βήματος, γύρω απ'αυτήν και σε μερικά σημεία του νότιου τοίχου του ναού. Τα θέματα είναι φυτικά. Στο κάτω μέρος της κόγχης μικρά στεφάνια περικλείουν οκτάφυλλο άνθος ενώ άλλα άνθη τοποθετούνται ελεύθερα ανάμεσά τους. Τα φυτικά κοσμήματα είναι όλα κόκκινα και ο κάμπος καστανοκίτρινος. Φαίνεται ότι όλος ο ναός είχε τον ίδιο ανεικονικό διάκοσμο. Στο ανώτερο όμως τμήμα του νότιου τοίχου δημιουργείται είδος "ζωφόρου" με διαφορετικά άνθη. Η μεταγενέστερη εικονογράφηση της κόγχης δεν μας επιτρέπει να διαπιστώσουμε εάν εκεί υπήρχε διαφορετικός διάκοσμος. Ο ανεικονικός διάκοσμος και τα μορφολογικά και οικοδομικά δεδομένα τοποθετούν χρονολογικά τον αρχικό ναό στην πρώτη χιλιετηρίδα.

Σε δεύτερη φάση ο ναός απόκτησε εικονικές τοιχογραφίες που κάλυψαν τις προηγούμενες. Ο ανεικονικός διάκοσμος παρέμεινε μόνο όπου το εικονογραφικό πρόγραμμα το επέτρεπε. Από τις τοιχογραφίες της β' φάσης διακρίνονται σήμερα η Παναγία με το Χριστό στην κόγχη του Ι. Βήματος, ολόσωμος άγιος στο νότιο τοίχο (Αγ. Μαρίνα, άγνωστος στρατιωτικός άγιος και ίχνη άλλου στρατιωτικού αγίου), η Αγία Θέκλη σε προτομή και η Κοίμηση της Θεοτόκου στο βόρειο τοίχο. Στο κάτω δεξιό μέρος του στρατιωτικού αγίου σώζεται επιγραφή δυστυχώς κατεστραμμένη στο μεγαλύτερο μέρος της. Στο νότιο τοίχο και στο Ι. Βήμα υπάρχουν μεταγενέστερες άκομφες τοιχογραφίες πιθανώς του 18ου αιώνα. Οι μορφές των τοιχογραφιών της β' φάσης είναι καλοσχεδιασμένες, ραδινές με πρόσωπα ωραία που αποπνέουν ευγένεια αλλά και μελαγχολία. Στα ενδύματα κυριαρχεί η διακοσμητική διάθεση και η πτωχολογία είναι πλούσια.

Η λεπτομερής απόδοση των μορφών θυμίζει τεχνική φορητής εικόνας. Ο ζωγράφος χρησιμοποιεί χρώματα φτωχιά όπως το κόκκινο, το γαλάζιο, την ώχρα, το λευκό, το γαλαζοπράσινο. Ο ιδεαλιστικός χαρακτήρας των τοιχογραφιών της Αγ. Θέκλης οδηγεί σε πρότυπα της δεύτερης παλαιολόγιας φάσης και κυρίως στις τοιχογραφίες της Περιβλέπτου στο Μυστρά. Είναι προφανές ότι δεν εκφράζουν επαρχιακές αισθητικές αντιλήψεις και ούτε προέρχονται από χέρια επαρχιακού ζωγράφου. Η τοπική παράδοση που αναφέρει την εκκλησία ως Αγ. Θέκλη του Μελισσηνού, δεν φαίνεται άσχετη με την εικονογράφηση της β' φάσης. Κλάδος της οικογένειας των Μελισσηνών ήλθε από τη Μάνη και εγκαταστάθηκε στη Ζάκυνθο στα τέλη του 15ου αιώνα.

PLAMEN TONČEV

ΜΕΡΙΚΕΣ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΛΕΠΤΟΜΕΡΕΙΕΣ ΣΤΙΣ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΙΑΣΩΣ ΤΟΥ ΠΑΛΑΥΤΙΚΟΥ, ΣΤΗΝ ΒΗΘΕΣΔΑ

Ένα από τὰ προσφιλέστερα στήν χριστιανική τέχνη θαύματα τοῦ Χριστοῦ ἡ θεραπεία τοῦ παραλυτικοῦ στήν Βηθεσδα (κατά Ἰωάννην 5, 2-9) ἀπεικονίζεται στίς τοιχογραφίες τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Νικήτα παρά τό Čučer.

Πίσω ἀπό τόν Χριστό, τούς ἀποστόλους καί τόν Ιαθέντα ὑψώνεται ἡ πεντάπυλη στοά μέ κομψούς κίονες, ἀρχαιοπρεπῆ κιονόκρανα καί κεραμοσκεπῆ στέγη. Τό ἀρχιτεκτόνημα αὐτό, πού προσδιορίζει τόν τόπο τοῦ θαύματος καί κατά τόν Underwood ἔχει θεωρηθεῖ ὡς ἓνα ἀπό τὰ πέντε εἰκονογραφικά γνωρίσματα τοῦ ἐπεισοδίου, ἐμφανίζεται στήν μεσοβυζαντινὴ καί τὴν ὑστεροβυζαντινὴ τέχνη μέ πολλές παραλλαγές ὡς πρὸς τό σχῆμα του (Monreale, Cod. Vat. Sur. 559, Ἁγία Σοφία Τραπεζοῦντος, Ravennica καί ἄλλα). Ἡ ποικιλία αὐτὴ ὀφείλεται εἴτε στήν ἔλλειψη ἀκριβοῦς περιγραφῆς στό εὐαγγελικὸ κείμενο εἴτε σέ αὐτό πού ἀποκαλεῖ ὁ Α. Stoyaković "manière de représenter l'espace dans la peinture byzantine, désintéressée et, par conséquent, aussi impuissante à représenter l'espace d'une façon réelle".

Ἐποῖο, σέ ἄλλες εὖο παραστάσεις τοῦ ἰδίου θαύματος σέ ἐκκλησίες τῆς σημερινῆς Γιουγκοσλαβίας καί σέ διάστημα μικρότερο ἀπὸ ἓνα αἰῶνα, ἡ στοά τῆς Βηθεσδα παρουσιάζει ἐμφανῆ ὁμοιότητα: Πρόκειται γιὰ τίς τοιχογραφίες στό Markov Manastir καί στήν Ljubostinja.

Οἱ πηγές τῆς ἐμπνεύσεως αὐτῆς τῆς ἀρχιτεκτονικῆς λύσεως μποροῦν νὰ ἀναζητηθοῦν στίς τάσεις πού κυριαρχοῦν στήν ὑστερὴ βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ καί οἱ ὁποῖες εἶναι: Ἡ ὀλοένα αὐξανόμενη εὐαισθησία στήν διακόσμηση τῶν ἐξωτερικῶν ὀψεων μέ περίτεχνα σχήματα, ἡ διάρθρωση τῆς προσόψεως, καθὼς καί οἱ συχνές προσθήκες στοῶν καί ναρθῆκων σέ παλαιότερους ναοὺς. Αὐτὰ ὅλα ἀποτελοῦν ἐνδείξεις γιὰ τὴν καινούργια καλαισθησία πού χαρακτηρίζει τίς βυζαντινὲς ἐκκλησίες ἀπὸ τόν 13ο αἰῶνα καί μετὰ.

Ἡ Κωνσταντινούπολη κατά κύριο λόγο, ἡ Θεσσαλονίκη καί ὁ Μυστράς εἶναι τὰ κέντρα τῆς νέας ἀρχιτεκτονικῆς ἀντιλήψεως. Τὰ διασωθέντα παραδείγματα στά μέρη αὐτὰ προσφέρονται γιὰ τὴν ἀναζήτηση τοῦ προτύπου τό ὁποῖο πιθανῶς τροφοδότησε τὴν λύση πού ἀκολουθήθηκε στήν ἀπεικόνιση τῆς πεντάπυλης στοᾶς τῆς Βηθεσδα στίς ἐν λόγω παραστάσεις.

ΧΑΛΚΙΔΑ ΚΑΙ ΕΥΒΟΙΑ ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΡΟΚΟΠΙΟ ("ΠΕΡΙ ΚΤΙΣΜΑΤΩΝ")
 ΣΤΟΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟ ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟ ("ΠΕΡΙ ΘΕΜΑΤΩΝ"): ΜΙΑ
 ΠΤΥΧΗ ΤΟΥ "ΣΛΑΒΙΚΟΥ ΖΗΤΗΜΑΤΟΣ"

1. Η ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Μερικές πρόσφατες μελέτες προσπάθησαν να διαφωτίσουν τά κατά τή Χαλκίδα και τήν Εύβοια στήν παλαιοχριστιανική περίοδο. 'Ωστόσο υπάρχουν δύο έγγενεις δυσκολίες: άφενός ελάχιστες είναι οι μαρτυρίες τών πηγών και άφετέρου είναι αίσθητή ή έλλειψη συστηματικών αρχαιολογικών έρευνών. 'Από δόκιμφορό τόν εύβοϊκό χῶρο είναι ζήτημα αν γνωρίζουμε σχετικά έπαρκώς πέντε μνημεϊα τής έποχής αυτής, πέρα από μεμονωμένους τάφους, άνεπαριέστατα γνωστούς και αυτούς. 'Η Ίδια ή πρωτεύουσα, ή Χαλκίδα, παρά τήν έντονη άνασκαφική δραστηριότητα για τήν άποκάλυψη τής προχριστιανικής πόλης, συνιστά περίπου tabula rasa ως προς τήν παλαιοχριστιανική της φάση· άκόμη και έρωτήματα γύρω από τόν και σήμερα δοθιο ναό τής 'Αγίας Παρασκευής δέν έχουν βρεϊ ῶς τώρα ικανοποιητική άπάντηση. "Έχουμε ὅμως κάθε λόγο να πιστεύουμε ότι μία έξουχιστική έρευνα, κυρίως αρχαιολογική, θα άλλαζε δραστικά τή συγκεχυμένη εϊκόνα πού παρέχει σήμερα τό νησί, θα έδινε δέ και άσφαλέστερη άπάντηση στο έπόμεινο πρόβλημα.

2. ΤΟ "ΣΛΑΒΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ"

Κατά τή γνώμη μας, ή πρόσφατη άνανίμηση συζήτησης γύρω από τό "σλαβικό ζήτημα" σέ σχέση με τήν Εύβοια δέν έρείδεται, τουλάχιστον μέχρι στιγμής, σέ έπιχειρήματα άδιάσειστα. 'Η συζήτηση βασίζεται προς τό παρόν στίς ακόλουθες τρεϊς ένδείξεις: α)στά σλαβικά τοπωνύμια, β)στά εύρήματα έπιφανείας σέ νησίδες τοῦ Εύβοϊκού και τής Χαλκίδας και γ)στήν εύρεση "θησαυροῦ" τοῦ 7ου αϊ., ύποτίθεται από τή Χαλκίδα.

Ἐδῶ γίνεται προσπάθεια νά ἀνασκευασθοῦν τὰ ἐπιχειρήματα καί τονίζεται ὁ ἀποφασιστικός ρόλος πού παίζει στήν ἀπάντηση τοῦ προβλήματος μιᾶ ἐνδελεχέστερη διερεύνηση τῶν ἱστορικῶν καί ἀρχαιολογικῶν δεδομένων τῆς Χαλκίδας. Συγκεκριμένα, ὁ ἀκριβέστερος προσδιορισμός τοῦ χρόνου καί τῶν αἰτίων τῆς μεταφορᾶς τῆς παλαιοχριστιανικῆς πόλης, πού βρισκόταν στό χῶρο τῆς προχριστιανικῆς, στή θέση τοῦ μετέπειτα "Κάστρου", δίπλα στή γέφυρα, νομίζω ὅτι διαφωτίζει ἐπαρκῶς τό πρόβλημα.

Ἴσως τό "σλαβικό ζήτημα" ἀποδειχθεῖ τελικά ἀπλή "ὑπόθεση ἐργασίας", θέτει ὅμως μέ δεύτητα τό αἴτημα μιᾶς σοβαρότερης ἐνασχόλησής μέ τὰ χριστιανικά μνημεῖα τῆς Εὐβοίας καί τό μεσαιωνικό παρελθόν τῆς Χαλκίδας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Α.Δ. Χρονικά, τόμος 16(1960) καί ἐξῆς (Ν. Εὐβοίας)
- Μ. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΜΕΛΑΔΙΝΗ, Ἀνασκαφή οἰκοπέδου Σ. Συλβέστρου, ΑΑΑ 6 (1973) 66 ἐξ.
- Μ. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΜΕΛΑΔΙΝΗ & Ν. ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ, Ἀρχαῖα καί μεσαιωνικά εὐρήματα ἐν Χαλκίδι, ΑΑΑ 7(1974) 35 ἐξ.
- Π. ΚΑΛΛΙΓΡΑΣ, Ἡ ἀρχαία πόλη τῆς Χαλκίδας, Ἀρχαιολογία 3(1982) 65 ἐξ., 4(1982) 53 ἐξ.
- J. KODER, Negroponte. Untersuchungen zur Topographie..., Wien 1973.
- J. KODER & FR. HILD, Tabula Imperii Byzantini I: Hellas und Thessalia, Wien 1976.
- ΣΠ. ΚΟΚΚΙΝΗΣ, Ἱστορικά μνημεῖα καί λαϊκή ἀρχιτεκτονική στή Χαλκίδα, ΑΕΜ 15(1961) 1 ἐξ.
- ΣΠ. ΚΟΚΚΙΝΗΣ & Γ. ΓΚΙΚΑΣ, Τό πρῶτο πολεοδομικό διάγραμμα τοῦ Κάστρου τῆς Χαλκίδας..., ΑΕΜ 19(1974) 277 ἐξ.
- Ν. ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ, Τό μεσαιωνικό τεῖχος τῆς Χαλκίδας, ΑΕΜ 20 (1975) 277 ἐξ.
- ΑΔ. ΣΑΜΨΩΝ, Συμβολή στήν τοπογραφία τῆς Ἀρχαίας Χαλκίδος..., Χαλκίδα 1984
- ΑΔ. ΣΑΜΨΩΝ, Χερσαία καί νησιωτικά καταφύγια..., ΑΕΜ 26(1984/1985) 363
- ΑΔ. ΣΑΜΨΩΝ, Ἀρχαία Χαλκίδα. Τοπογραφία-ρουμοτομία, ΑΑΧ 1(1986) 7 ἐξ.
- Δ. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ μεσαιωνική Χαλκίδα καί τὰ μνημεῖα της, ΑΕΜ 16 (1970) 183 ἐξ.
- Δ.Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, Τοπογραφικά προβλήματα τῆς μεσαιωνικῆς Εὐβοίας, ΑΕΜ 19 (1974) 209 ἐξ.
- Δ.Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, Χριστιανική καί μεσαιωνική Χαλκίδα: Ἀνασκόπησις τῆς νεώτερης ἀρχαιολογικῆς ἐρευνας, Πρακτικά Α' Διεθνοῦς Συνεδρίου γιά τήν πόλη τῆς Χαλκίδας (Χαλκίδα 1987)-ὑπό ἐκτύπωση.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΤΟΥΡΤΑ

ΟΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΥ ΜΙΣΟΥ ΤΟΥ 16ου ΑΙ. ΣΤΟ ΑΙΓΙΝΙΟ ΠΙΕΡΙΑΣ

Στο ναό του Αγίου Αθανασίου στο Αιγίνιο Πιερίας εντοπίστηκαν τα τελευταία χρόνια ένα αξιόλογο τοιχογραφημένο ζωγραφικό σύνολο, το οποίο σώζεται μερικώς καθώς ο ναός έχει υποστεί διαδοχικές επεκτάσεις και μετατροπές. Από την αρχική τοιχογράφηση σώθηκε η παράσταση του πρωτομάρτυρα Στεφάνου, μέσα σε μικρή κόγχη στον ανατολικό τοίχο του ναού. Την τοιχογραφία αυτή χρονολογήσαμε στις αρχές του 16ου αι. και τη συνδέσαμε με το εργαστήριο της Καστοριάς η παρουσία του οποίου είναι αποδεδειγμένη στην ίδια κοινότητα, όπως συνάγεται από τις τοιχογραφίες του ναού των Αποστόλων Πέτρου και Παύλου (Α. Τούρτα, Πρώτες ειδήσεις για τοιχογραφίες του 15ου αι. στο Αιγίνιο Πιερίας, Ένατο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Πρόγραμμα, Περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα 1989, σ. 73).

Από τη δεύτερη οικοδομική ρήση του ναού του Αγίου Αθανασίου και την επικόλουρη τοιχογράφησή του σώζεται λιγνός καιβμός παραστάσεων στο ιερό, την πρόπυλη και στο βόρειο και νότιο μέτωπο της βόρειας κλινοστοιχίας. Χρόνια του έτους 1541 ή 47 προσφέρει τον ΤΥΡΗΝΙΝΗ ΑΓΕΒ ΜΕΒΗ για τη χρονολόγησή τους. Οι τοιχογραφίες αυτές, μεβαθειές καιβολές στην ύψιστη παλαιολόγεια ζωγραφική, κατατάσσονται στα σημαντικότερα έργα του πρώτου μισού του 16ου αι. στο βορειοελλαδικό χώρο και μοτυρούν την τοικιλία των ζωγραφικών τούτων που ήταν σε χρήση στην περιοχή κατά την εποχή αυτή.

ΙΔΙΟΜΟΡΦΟΣ ΤΥΠΟΣ ΤΡΑΠΕΖΩΝ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΑΘΗΝΩΝ: ΑΤΤΙΚΟ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ;

Ἀνάμεσα στά παλαιοχριστιανικά γλυπτά τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν ξεχωρίζει μιά ομάδα τραπεζῶν πού βρέθηκαν στήν Ἐλευσίνα καί πού παρουσιάζουν ιδιαίτερα τυπολογικά χαρακτηριστικά: τό σχῆμα τους εἶναι τετράγωνο, ἀνάμεσα στίς πλευρές τοῦ ὁποίου ἐγγράφεται κοῖλος δίσκος, πού δρίζεται ἀπό διπλούς, ἐγχάρακτους, ὁμόκεντρος κύκλους. Τίς τέσσερις γωνίες τῆς πλάκας κοσμοῦν ἰσάριθμοι ἐγχάρακτοι σταυροί .

Τά παραδείγματα τοῦ τύπου αὐτοῦ, πού μᾶς εἶναι γνωστά, εἶναι πέντε: ἡ τράπεζα ἀρ. 26 (συμπληρωμένη), ἡ πλάκα ἀρ. 21 (ἐπίσης συμπληρωμένη κατὰ τό ἡμῖς), ἐκτεθειμένες καί οἱ δύο στήν αἴθουσα πού ἔχει διαμορφωθεῖ σέ ρυθμό παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, καί τά ἀποτμήματα πλακῶν ἀρ. 21α καί 1615, τά ὁποῖα φυλάσσονται στίς ἀποθήκες. Ἡ πέμπτη τράπεζα, ἡ μοναδική πού σώζεται ἀκέραια, βρίσκεται στό μουσεῖο Ἐλευσίνας.

Μιά πρόσφατη ἔρευνα στίς ἀποθήκες τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου ἀποκάλυψε ἐπίσης ἄλλα τρία θραύσματα πλακῶν (ἀρ. 1617, 1618, 1619) ἴδιας μορφῆς μέ τίς προηγούμενες, ἀλλά μέ ἐλαφρές τυπολογικές ἀποκλίσεις. Κι' αὐτές εἶναι τετράγωνα καί περικλείουν ἀνάμεσα στίς πλευρές τους κοῖλο δίσκο. Στήν περίπτωσή τους ὅμως ὁ δίσκος δέν δρίζεται ἀπό ἐγχάρακτους κύκλους, παρά μόνο ἀπό τή διαφορά ἐπιπέδου ἀνάμεσα στήν ἐπιφάνειά του καί σέ ἐκείνη τοῦ πλαισίου, πού αὐτή τή φορά φέρει διακόσμηση πιό σύνθετη: οἱ ἀπλοί σταυροί πού στολίζουν τίς γωνίες τῶν προηγούμενων τραπεζῶν ἔχουν ἀντικατασταθεῖ ἀπό βλαστούς ἀμπέλου, μέ φύλλα καί βότρους, πού καλύπτουν ὁλόκληρο τό πλαίσιο καί οἱ ὁποῖοι πιθανότατα φύονταν ἀπό τέσσερα ἄγγεῖα, τοποθετημένα συμμετρικά στίς ἀντίστοιχες γωνίες. Ἡ προέλευση τῶν εὐρημάτων αὐτῶν δέν σημειώνεται. Ἡ τυπολογική τους συγγένεια ὅμως μέ τίς προηγούμενες πλάκες, ἀλλά καί μέ αὐτές πού παρουσιάζονται παρακάτω καί ἡ ἔνταξή τους ἀνάμεσα στίς πρῶτες καί τίς τελευταῖες, ὡς τυπολογικοῦ συνδετικοῦ κρίκου, συνηγοροῦν στό νά θεωρήσουμε ὡς τόπο εὕρεσης καί αὐτῶν ἐνδεχομένως τήν Ἐλευσίνα.

Τά ἐπόμενα παραδείγματα ἔχουν μεταφερθεῖ ἐπίσης ἀπό τήν Ἐλευσίνα. Τό πρῶτο, ἀρ. 22, τοῦ ὁποίου τά τεμάχια ἔχουν συγκολληθεῖ, ἀλλά σέ λανθασμένη θέση (βλ. E. Chalkia, Osservazioni su un tipo di mense paleocristiane, Quaeritur inventus colitur, Città del Vaticano 1989, σ. 125, σχ. I) εἶναι τετράπλευρο. Ἡ διακόσμηση κατὰ μήκος τῶν πλευρῶν εἶναι ὅμοια μέ ἐκείνη τῶν προηγούμενων πλακῶν, δηλαδή βλαστοί ἀμπέλου, πού φύονται ἀπό τά τέσσερα ἄγγεῖα τῶν γωνιῶν. Δέν περιορίζεται ὅμως στό πλαίσιο, ἀλλά ἐκτείνεται καί στό κέντρο τῆς πλάκας, ὅπου ἀντί γιά κοῖλο δίσκο ὑπάρχει εἰκονογραφική σύνθεση ἀπό σταυρό, στά κενά τῶν κεραιῶν τοῦ ὁποίου

έχουν λαξευθεί ανά δύο αντωπά περιστέρια. Η δλη σύνθεση περικλείεται από δομόκεντρους έγχάρακτους κύκλους, πού τό μεταξύ τους διάστημα γειρίζει άφιερωματική έπιγραφή. Αύτή ή κεντρική σύνθεση έπαναλαμβάνεται πανομοιότυπη καί στην πλάκα άρ. 24, πού έχει συμπληρωθεί ως στρογγυλή τράπεζα χωρίς χειίλος, ένω όρθότερο θά ήταν νά τή φαντασθοΰμε, νομίζω, τετράπλευρη. Έδω τά κενά ανάμεσα στους δομόκεντρους κύκλους πού περιβάλλουν τό σταυρό κοσμοΰν πτηνά μέ θαλάσσια ζώα (τό πρώτο) καί άστράγαλος (τό δεύτερο).

Όλα τά παραδείγματα πού περιγράψαμε οδηγοΰν άβίαστα στό συμπέρασμα ότι βρισκόμαστε μπροστά σέ ένα ιδιόμορφο τύπο τραπεζών, τά στάδια εξέλιξης τοΰ όποΰ άντιπροσωπεΰουν οι τρεις παραπάνω ομάδες: από τήν άπλή, άκόσμητη σχεδόν, μορφή τών τραπεζών τής πρώτης ομάδας περνοΰμε σέ έκεινες μέ τή συνθετότερη διακόσμηση, για νά καταλήξομε στίς τελευταίες, μέ κοσμημένα δλόκληρη τήν έπιφάνειά τους, παράδοση άλλωστε πού δέν είναι άγνωστη στόν έλλαδικό χώρο. Είναι άξιοπαρατήρητο ότι στην έπλούστερη παραλλαγή τοΰ, τύπου (πρώτη ομάδα) ή διαφορά βάθους μεταξύ κεντρικοΰ δίσκου καί πλαισίου είναι έμφανέστατη, στή δεύτερη ομάδα είναι έλάχιστη καί έξαφανίζεται τελείως στά τελευταία γλυπτά, τά όποια πρέπει νά θεωρήσομε πλησιέστερα πρός τόν κλασικό τύπο τραπεζών.

Ό κοινός τόπος προέλευσης τών δέκα πλακών πού παρουσιάσθηκαν, τά κοινά τους τυπολογικά χαρακτηριστικά καί τό υλικό από τό όποιο είναι κατασκευασμένες (έλληνικό μάρμαρο) δέν πρέπει νά μās ώθήσουν πρός τήν άναζήτηση κοινού εργαστηρίου, έγκατεστημένου όπωσδήποτε στην Άττική, άφοΰ αύτή είναι καί ή μόνη περιοχή στην όποια έπιχωριάζει ό τύπος;

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, 'Οδηγός τοΰ Βυζαντινοΰ Μουσείου 'Αθηνών, 'Αθήναι 1931₂, σ. 29, 31.
- Ο ΙΔΙΟΣ, Αί παλαιοχριστιανικά βασιλικαί τής 'Ελλάδος, ΑΕ 1929, σ. 232-233; εικ.62-64.
- J. P. SODINI, Remarques sur la sculpture architecturale d'Attique de B6otie et du P6loponn6se à l'6poque pal6ochr6tienne, BCH 101 (1977)σ. 423 έξ.
- Ε. CHALKIA, Osservazioni su un tipo di mense paleocristiane, Quaeritur inventus colitur. Miscellanea in onore di Padre U. M. Fasola, Città del Vaticano 1989, σ. 123-135.
- Η ΙΔΙΑ, Le mense paleocristiane. Tipologia e funzioni delle mense secondarie nelle chiese paleocristiane, Roma 1989 (διδακτορική διατριβή, υπό δημοσίευση).
- Δ. Ι. ΠΑΛΛΑΣ, 'Η 'Αθήνα στά χρόνια τής μετάβασης από τήν άρχαία λατρεία στή χριστιανική. Τά άρχαιολογικά δεδομένα, 'Επιστ. 'Επετ. Θεολ. Σχολής Πανεπ. 'Αθηνών, ΚΗ'(1989) σ. 851-930.

ΦΑΙΔΩΝ ΚΑΤΗΛΗΓΩΝΙΟΥ

ΜΕΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΑΠΟ ΤΟ ΚΑΘΟΛΙΚΟ ΤΗΣ ΓΟΡΗΣ ΒΛΑΧΟΠΑΔΙΟΥ

Με την κατασκευή του εξουδότημα στο Καθολικό της Μονής Βιτοπεδίου έλλαξε η διάταξη των στεγών στους προϋπάρχοντες παρεκκλήσιους χώρους, στους νότιας και στα παρεκκλήσια.

Κατά τη διάρκεια εργασιών στην περιοχή αυτή της στέγης του Καθολικού αποκαλύφθηκαν διάφορα διακοσμητικά και άλλα στοιχεία από την προϋπάρχουσα κατάσταση των στεγών και των όψεων.

Ορισμένα από τα στοιχεία αυτά αποτέλεσαν αντικείμενο καλλιτέρας ανακάλυψης στο Έβδομο Συμπόσιο της Κ.Α.Ε. Η σημερινή ανακάλυψη θα παρουσιάσει άλλα στοιχεία από την περιοχή των δύο πλευριών, ως προς τον νότιας, παρεκκλησιών, του Αγ. Δημητρίου και του Αγ. Νικολάου, βόρειο και νότιο αντιστοιχώς, και του παρεκκλησιού της Παραφυλλας, δυτικά και πάνω από του Αγ. Δημητρίου.

Επίκειται για χώρους που αποκαλύφθηκαν κατά την σφάιραση της παλαιάς στέγης. Χώρους κτιστούς, απροσπέλαστους από άλλο σημείο του Καθολικού, εκ των οποίων, όμως, ο ένας επικοινωνούσε αρχικά με την Παραφυλλα, ευρισκόμενος στην ίδια στάση με το παρεκκλήσι αυτό. Ο δεύτερος από τους τρεις αυτούς χώρους, ένα κανονικό έννοιγμα στη βόρεινή παρειά του τοίχου των Κατηχομένων, χρησίμευσε ως αποδέκτης σπαραγμάτων παλαιών τοιχογραφιών.

Η παρατήρηση των τριών αυτών χώρων και η συνεκτίμηση άλλων στοιχείων που θα εκτεθούν στην ανακάλυψη ρίχνουν περισσότερο φως στη διαδοχή των κατασκευαστικών φάσεων ενός από τα πρώτα Καθολικά του Αγίου Όρους.

Δημήτριος Παντερμαλής

Σεισμικές καταστροφές στο Δίον

Πριν από μερικά χρόνια έγιναν οι πρώτες παρατηρήσεις για σεισμικές καταστροφές στο Δίον κατά το τέλος της αρχαιότητας και τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους. Οι παρατηρήσεις σύντομα πολλαπλασιάστηκαν έτσι ώστε σήμερα να αναγνωρίζουμε τα ίχνη και τις συνέπειες των σεισμών σε πολλούς ανασκαφικούς τομείς. Ακόμη σε κάποιες περιπτώσεις φαίνεται με σαφήνεια και αποδεικνύεται ανασκαφικά η επέμβαση μετά το σεισμό και η προσπάθεια για ανασυγκρότηση και χρήση των χώρων. Πρόσφατα η ερμηνεία των καταστροφών οδήγησε στην ορθή αναζήτηση και ολοκλήρωση ενός σημαντικό ευρήματος.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ
ΤΩΝ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΕΙΣΗΓΗΣΕΩΝ
ΤΩΝ ΣΥΜΠΟΣΙΩΝ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ
ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Ἄρ. 6-10, 1986-1990

- Ἄ ν α Ἄ β ρ α μ έ α. Ἡ "διήγησις περὶ τῆς οἰκοδομῆς...τῆς Ἁγίας Σοφίας. Μία διασκευή, Στ', 11. Χάλκινες πόρπες Πελοποννήσου, χρονολογική ἐπιβεβαίωση, Στ', 13. Συνοπτική ἀναφορά ἀπόψεων πού διατυπώθηκαν γιὰ τὴν ἔννοια τῆς συνέχειας, τομῆς καὶ μεταβολῆς στὴν πόλη καὶ τὴν ὑπαίθερο (4ος-7ος αἰ.), Ι', 11-12.
- Ἄ ν α Ἄ β ρ α μ έ α, Τ ά σ ο ς Τ α ν ο ύ λ α ς. Τά χαράγματα τῶν Προπυλαίων, Θ', 21-22.
- Τ ξ έ ν η Ἄ λ μ π ά ν η. Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου στό Λεοντάρι, Ζ', 11-12.
- Ε ύ α γ γ ε λ ί α Ἄ ν α π λ ι ώ τ ο υ. Ἐργασίες συντήρησης καὶ εἰδικές παρατηρήσεις στὴν εἰκόνα τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν τοῦ Μ. Δαμασκηνοῦ, Θ', 23.
- Γ ε ώ ρ γ ι ο ς Ἄ ν τ ο υ ρ ά κ η ς. Καταγραφή καὶ ἀρχειοθέτηση τῶν χριστιανικῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος, Στ', 12-13. Εἰκόνα καὶ ἐπιγραφή. Παρατηρήσεις, Ζ', 13-15. Ὄνόματα ἐπαγγελμάτων στὴς χριστιανικές ἐπιγραφές, Η', 25-26. Ὑπόμνημα περὶ τῆς κρύπτης καὶ τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἰλισσοῦ. Ἀπόψεις, προβλήματα, προστάσια καὶ ἀξιοποίηση τῶν μνημείων, Ι', 14-15.
- Ἡ λ ί α ς Ἄ ν τ ω ν ὀ π ο ὑ λ ο ς. Ἀλληγορικά πρόσωπα στὴν Ἀνάσταση τῆς Decani, Ζ', 16.
- Θ ε ό δ ω ρ ο ς Ἄ ρ χ ο ν τ ὀ π ο ὑ λ ο ς. Δανιὴλ στὸν λάκκο τῶν λεόντων - Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου: Εἰκονογραφικά παράλληλα, Στ', 14-15. Ὁ Βαλαάμ καὶ ὁ Ἄγγελος. Προσπάθεια ἐρμηνευτικῆς προσέγγισης τοῦ θέματος, Ζ', 17-18. Τὸ τέλος τῆς παλαιοχριστιανικῆς περιόδου καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ Μεσαίωνα στὴν πόλη τῆς Ρόδου. Ἀνασκαφὴ στὴν δόδ Ἀγησάνδρου, Ι', 16-17.
- Π α ν α γ ι ώ τ α Ἄ σ η μ α κ ο π ο ὑ λ ο ῦ - Ἄ τ ξ α κ ᾶ. Παρατηρήσεις σχετικὰ μὲ τούτους τύπους ὑπογραφῆς καλλιτεχνῶν καὶ τεχνιτῶν στὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ, Στ', 16. Ἡ διάρκεια τῆς ἀρχαιότητος μὲ βάση τὴν μαρτυρία τῶν παραστάσεων καὶ τὴ βοήθεια τῶν κειμένων. Μία πρώτη προσέγγιση, Ι', 18.
- Μ α ί ρ η Ἄ σ π ρ ᾶ - Β α ρ δ α β ά κ η. Εἰκόνα ἠπειρωτικῆς τέχνης μὲ παράσταση Ἁγίου Δημητρίου στό Βυζαντινὸ Μουσεῖο, Ζ', 19-20. Παναγία ἢ Μεσοχωρήτισσα στὴς Μάλλες τῆς Κρήτης. Τὸ δεῦτερο στρώμα τοιχογραφιῶν, Η', 27-28.
- Π. Ἄ τ ξ α κ ᾶ, Γ. Ἀ δ ᾶ β β α ς, Κ. Ν ι κ ο λ α ῖ δ ο υ, Κ. Ρ ω μ ι ο π ο ὑ λ ο υ, Χ ρ. Τ σ ι ο ὑ μ η ν. Κορπὺς μνημείων Θεσσαλονίκης, Θ', 24-25.
- Μ υ ρ τ ά λ η Ἄ χ ε ι μ ά σ τ ο υ - Π ο τ α μ ι ά ν ο υ. Ἡ ἐρμηνεία μιᾶς τοιχογραφίας στὴν Μονὴ τῆς Βλαχέρνας κοντὰ στὴν Ἄρτα, Ζ', 19-20. Οἱ τοιχογραφίες τῆς Μονῆς τοῦ Βίκου στό Μονοδένδρι τῆς Ἠπείρου, Η', 29-30. Εἰκόνα τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν τοῦ Μιχαὴλ Δαμασκηνοῦ, Θ', 26-27.
- Γ ι ά ν ν η ς Β α ρ α λ ῆ ς. Φορητὴ εἰκόνα μὲ ἰδιότυπη παράσταση Ἀνάληψης καὶ ὁ ζωγράφος Γεώργιος Σκορδίλης, Θ', 28.
- Μ α ρ ί α Β α σ ι λ ά κ η. Εἰκόνα τοῦ Ἁγίου Χαλαράμπη, Στ', 17. Εἰκόνα μὲ τὸν ἀσπασμὸ Πέτρου καὶ Παύλου, Ζ', 23. Κρητικές εἰκόνες μὲ τὴν προσευχὴ τοῦ Χριστοῦ στὸν κῆπο τῆς Γεσημανῆς, Η', 31-32. Ἡ ἀνάγνωση μιᾶς εἰκόνας, Θ', 29-30.
- Γ ι ὠ ρ γ ο ς Β ε λ έ ν η ς. Ἐπιλεγόμενα σὲ ἐπιγραφές τοῦ μέτοχου Ὀσίου Λουκά Εὐβοίας, Στ', 18. Ἡ βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ ἀπὸ τὸ 1261 ἕως τὸ 1400, Θ', 11.
- Π α ν α γ ι ώ τ η ς Β ε λ ι σ σ α ρ ί ο υ. Ἡ Μονὴ τοῦ Ὀσίου Νίκωνος στὴν Λακεδαιμόνεια. Τοπογραφικὸς ἐντοπισμὸς, Ι', 19.
- Β α σ ι λ ι κ ῆ Β έ μ η. Μορφολογικὲς παρατηρήσεις στὸν ἀπλὸ τύπο τοῦ ἱωνικοῦ κλειοκράνου μὲ σύμφωνο ἐπίσημα στὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ, Στ', 19.
- Σ ω τ ῆ ρ η ς Β ο γ ι α τ ξ ῆ ς. Ὁ ὀχυρωματικὸς πύργος τῆς Ι. Μονῆς Σκαφιδιάς, Ἠλείας, Ζ', 14-15. Νεώτερα στοιχεῖα γιὰ τὴν οἰκοδομικὴ ἱστορία τοῦ καθολικοῦ τῆς Νέας Μονῆς Χίου, Η', 33-34. Τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς Τορνικίου Γρεβενῶν. Ἐνας διώροφος ναὸς τοῦ 14ου αἰῶνα, Θ', 31-32.
- Σ ω τ ῆ ρ η ς Β ο γ ι α τ ξ ῆ ς Ε ά λ ε ι α Κ α λ ο γ ε ρ έ α. Οἰκοδομικὲς φάσεις τοῦ Ἁγίου Χαλαράμπου Καλαμάτας, Ι', 20-21.
- Σ ω τ ῆ ρ η ς Β ο γ ι α τ ξ ῆ ς, Χ ρ ῆ σ τ ο ς Χ ε ι λ ά ς. Στοιχεῖα γιὰ τὴν οἰκοδομικὴ ἱστορία τῆς βορεινῆς κόρυφου τῆς Ι. Μονῆς Καρακάλλου, Στ', 20-21.
- Ε ὀ η Γ ε ω ρ γ ι τ σ ο γ ι ά ν η. Ἐνα ἐργαστήριον ἀνωνύμων ζωγράφων τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 15ου αἰ. στὰ Βαλκάνια, Η', 35-36.
- Γ ε ώ ρ γ ι ο ς Γ ο ὑ ν α ρ η ς. Νεώτερα εὐρήματα ἀπὸ τούτους Φιλίππους στὰ τέλη τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς, Ι', 22.
- Ὁ λ γ α Γ κ ρ ά τ ξ ι ο υ. Ἐπᾶλληλα ἐπίπεδα σημασιῶν σὲ εἰκόνα τοῦ Κλόντζα στό Ἰγιεβο, Ζ', 26-27.

- Ἐλένη Δεληγιάννη - Δωρῆ. Οἱ τοιχογραφίες τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς στὴν Πλάτσα τῆς Ἐξω Μάνης (1412), Στ', 22-23. Κείμενο καὶ εἰκόνα. Ἡ μικρογραφία στὸν Ἀ'λόγο τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ στὸν Pat. Gr. 550, θ', 33-34.
- Γιῶργος Δημητροκάλλης. Ὁ ναὸς τοῦ Ταξιάρχου στὴν Πολίχνη τῆς Μεσσηνίας, Στ', 24-25. Ἡ ἐπιστροφή τῆς ψυχῆς ἀπὸ τὸν Ἄδη, Η', 37-38.
- Νικόλαος Δρανδάκης. Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἀΐ-Γιαννῆ τῆς Ζούπαινας, Στ', 26. Ὁ Ἀΐ-Γιαννῆς τοῦ Μυστρά, Η', 39. Ὁ σπηλαιώδης ναὸς τοῦ Ἀΐ-Γιαννῆ στὴ Ζαραφώνα, θ', 35. Σπαράγματα τοιχογραφιῶν ἀπὸ τὰ παρεκκλήσια τοῦ Μυστρά, Ι', 23.
- Εὐγενία Δρακοπούλου. Ἡ οἰκογένεια Λημνιώτη στὴν Καστοριά τοῦ 12ου αἰῶνα, Ζ', 28-29.
- Θανή Δροσογιάννη. Ὁ "Ἕκασυρός" τῆς Σάμου, 1983, Ι', 24.
- Ροδονίκη Ἐτζέογλου. Ἡ ἐγκατάλειψη τῶν ἀρχαίων πόλεων καὶ τῆς ὑπαίθρου καὶ ἡ ἐγκατάσταση σὲ "πόλεις-καταφύγια". Ἀρχαιολογικά δεδομένα ἀπὸ τὴ Νότια Λακωνία, Ι', 25.
- Β. Ζαφειρούλης. Ἐνα ἀνέκδοτο εἰκονογραφημένο χειρόγραφο τῆς Ἀποκάλυψης, Η', 40.
- Νικόλαος Ζίλας. Ὁ τοιχογραφικὸς διάκοσμος τοῦ ναοῦ Ἁγίου Νικολάου στὸ Σαγκρί τῆς Νάξου, Στ', 27-28.
- Δημοσθένης Ζιρῶ. Ὁ ἀετός τῆς πύλης τοῦ Κάστρου τῆς Ἀθήνας, θ', 36-38.
- Α. Ζόμπου - Ἀσημῆ, Α. Κλημαντίδη - Παπαδάμου. Λευκὸς Πύργος. Ὀχυρωματικὸς περίβολος καὶ νέα στοιχεῖα, Ζ', 30-31.
- Πλούταρχος Θεοχαρίδης. Παρατηρήσεις στὴν οἰκοδομικὴ ἱστορία τῆς Μονῆς Ἁγίου Παύλου στὸ Ἅγιον Ὄρος, Η', 41-42.
- Καλλιόπη Θεοχαρίδου. Ἑσέσεις καὶ προβλήματα ἀπεκατάστασης τμήματος τῶν ἀνατολικῶν τειχῶν τῆς Θεσσαλονίκης, Ζ', 32-33. Ἡ Μονὴ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ἔξω ἀπὸ τὴν Ἀσπροβάλτα, Η', 43-44.
- Εὐαγγελία Ἰωαννιδάκη - Ντόστογλου. Εὐφραΐμ ὁ Σῦρος καὶ Μάρκος Εὐγενικός, Η', 45-46.
- Νικολία Ἰωαννίδου, Ὁλγα Τραγανοῦ - Δεληγιάννη. Ναὸς Ἁγίου Παντελεήμονα. Στοιχεῖα τεκμηρίωσης ἐπεμβάσεων, Ζ', 34-35.
- Σωτήριος Καδᾶς. Τὸ ἔργο τοῦ καλλιγράφου καὶ μικρογράφου Χατζῆ Ἰωάννου ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη (17ος αἰ.), Στ', 30-31.
- Μαρία Καζανάκη - Λάππα. Μία Παλαιολόγεια εἰκόνα Βρεφοκρατούσας τοῦ τύπου τῆς Γλυκοφιλοῦσας, Η', 47-48. Κρητικὲς εἰκόνες σὲ ἰδιωτικὲς συλλογές, Ι', 26-27.
- Γιῶργος Κακαβᾶς. Παρατηρήσεις σὲ μίᾳ κρητικῇ εἰκόνᾳ τῆς Γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ, Ι', 31-32. Τὸ τέμπλον τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Τιμίου Προδρόμου στὸ κελλί τοῦ Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, θ', 39.
- Τούλα Καλαντζοπούλου. Τὰ σχέδια τοῦ Paul Dupand γιὰ τὶς ἐκκλησίες τῆς Ἀθήνας, Στ', 32.
- Χάρις Καλλιγᾶ. Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὸν Ἅγιον Νικόλαο Μονεμβασίας, Η', 49-50. Μία νέα ἀνάγνωση κεραμοπλαστικοῦ στὴν ἀκρόπολη τῆς Μονεμβασίας, Ι', 28.
- Ἀλέξανδρος Καλλιγᾶς, Χάρις Καλλιγᾶ. Γύρω ἀπὸ τὶς ἀρχιτεκτονικὲς φάσεις τῆς Ὁδηγήτριας - Ἁγίας Σοφίας Μονεμβασίας, Ζ', 36.
- Σοφία Καλοπίση - Βέρτη. Ἐνας ναὸς τοῦ 15ου αἰῶνα στὴν ἐπαρχία τῆς Ἐπιδαύρου Λιμνηρᾶς: Ἡ Ἁγία Παρασκευὴ οἰκισμοῦ Ἁγ. Ἀνδρέα, Η', 51. Ἡ κορηγία στὴν μνημειακὴ τέχνη τῶν Παλαιολόγων, ἔως τὸ 1400, θ', 12-14.
- Γ. Καλόφωνος. Ὄνειρα μὲ εἰκόνες καὶ εἰκόνες μὲ ὄνειρα, Η', 52.
- Γιάννης Καρατζόγλου. Ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος Παλαμᾶ Καρδίτσας, θ', 40-41.
- Ἄννα Μαρία Κάσδαγλη. Τὰ χριστιανικὰ νομίσματα στὴν Ρόδο. Μία πρώτη προσέγγιση, Ι', 29-30.
- Χρῆστος Κατσιμπίνης, Εὐθύμιος Μαστροκώστας. Τὸ καθολικὸν τῆς Ἱ. Μονῆς Ὑψηλῆς Παναγίας ἐπὶ τῆς Ἀρακύνθου, θ', 42-43.

- Ἀ γ γ ε λ ι κ ῆ Κ α τ σ ι ώ τ η. Οἱ σκηνές τῆς ζωῆς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου ἀπὸ τὸ παλαιο-
χριστιανικὸ βαπτιστήριον τῆς Κῶ, Ζ', 37.
- Β ι κ τ ω ρ ῖ α Κ έ π ε τ ζ η. Ἰδιόμορφη παράσταση τῆς Μεγάλης Εἰσόδου σὲ ναὸ τῆς Ἐπιδαύρου Λιμη-
ρᾶς, Θ', 44.
- Μ α ν ό λ η ς Κ ο ρ ρ έ ς. Ὁ ἄμβων τοῦ χριστιανικοῦ Παρθενῶνος, Ζ', 38-39.
- Ἀ ρ χ ι μ. Σ ί λ α ς Κ ο υ κ ι ά ρ η ς. Ἡ σύναξη τῶν Ὁ' Ἀποστόλων στὴν βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντι-
νὴ εἰκονογραφία, Θ', 45-46.
- Ἀ ν ν ί τ α Κ ο υ μ ο ύ σ η. Βυζαντινὴ παράσταση ἁμοῦ στὴν εὐβοία ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὴ δυτικὴ εἰκο-
νογραφία, Στ', 29.
- Μ α ρ ί ν α Κ ο υ φ ο π ο ύ λ ο υ - Μ υ ρ ι α ν θ έ ω ς. Τὰ πορκεκλήσια τοῦ κεντρικοῦ πυρῆνα τῆς
Ἱερᾶς Μονῆς Σινᾶ, Ι', 32-33.
- Π έ τ ρ ο ς Κ ο υ φ ό π ο υ λ ο ς. Συμπληρωματικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴς ὁρθομαρμαρώσεις τοῦ ναοῦ τῆς
Ὁδηγήτριας στὸν Μυστρά, Ζ', 40.
- Χ α ρ ά Κ ω ν σ τ α ν τ ι ν ῖ δ η. Ναός τῶν ἀρχῶν-τοῦ 15ου αἰῶνα στὴν Ἐπίδαυρον Λιμηρᾶ, Η', 53-54.
Ὁ 32ος κανόνας τῆς Πενδέκτης ἐν τρουάλλῳ Συνόδου (642) στὴν εἰκονογραφία τῆς ἀψίδας, Ι', 35-36.
- Δ. Κ ω ν σ τ ά ν τ ι ο ς. Οὐξντίνα. Ἡ ἱστορικὴ διαδρομὴ, ἡ πολεοδομικὴ ἐξέλιξη καὶ τὰ μνημεῖα ἐνὸς
μυσαϊτικοῦ οἰκισμοῦ, Η', 55-56.
- Μ α ἰ ρ η Κ ω ν σ τ α ν τ ο υ δ ά κ η - Κ ι τ ρ ο μ η λ ῖ δ ο υ. Εἰκόνα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ἐρίπ-
που ἀπὸ τὴν Κύπρο, Ζ', 41. Παρεξηγημένες κρητικὲς εἰκόνας τοῦ 15ου αἰῶνα, Η', 57-58.
- Γ. Λ ά β β α ς, Θ. Μ η τ ρ ό π ο υ λ ο ς. Νέες ἐργασίαι καὶ ἐρευνες στὸ Ἱ. Προσκύνημα τοῦ Γολγοθᾶ,
Ἱερουσαλήμ, Θ', 47-48.
- Π α ὐ λ ο ς Λ α ζ α ρ ῖ δ η ς. Συντήρηση καὶ ἀναστήλωση μνημείων στὰ Λωδεκάνησα κατὰ τὰ πρῶτα χρῆ-
νια μετὰ τὴν ἐνωσμάτωσιν, Στ', 35. Τὸ τέλος τῆς ἀρχαιότητος στὶς θηϊότιδες θῆβες, Ι', 37-38.
- Ἀ γ γ ε λ ι κ ῆ Λ α ῖ ο υ. Πολιτικὲς, οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς συνθήκαι 1261-1400, Ε', 15-16.
- Ἀ θ η ν ά Λ ε β α ν τ ῖ ν ο υ. Ὁ Δαυὶδ καὶ ἡ προσωποποίηση τῆς μελωδίας στὰ βυζαντινὰ ψαλτήρια, Ζ',
42.
- Κ ά τ ι α Λ ο β έ ρ δ ο υ - Τ σ ι γ α ρ ῖ δ α. Ἀρχαιολογικὲς ἐρευνες στὴ χριστιανικὴ Βεργίνα,
Στ', 33-34. Παλαιοχριστιανικὲς ἄμβωνας ἀπὸ τὸν Ἅγιο Δημήτριον τῆς Θεσσαλονίκης, Ζ', 43-44. Οἱ
τοιχογραφίαι τοῦ Β.Α. τρουαλλίου τοῦ Ἁγίου Ἀποστόλων Θεσσαλονίκης, Θ', 49.
- Σ τ α ὐ ρ ο ς Μ α δ ε ρ ά κ η ς. Ἰωάννης ὁ Παγωμένος τάχα καὶ ζωγράφος, Στ', 36-37. Οἱ τοιχογρα-
φίαι τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στὸ Λειβάδι Σελίνου τοῦ νομοῦ Ἡρακλείου, Ζ', 45-46. Ἡ τοιχογραφία
στὴν Κρήτη τὸν 15ο αἰῶνα, Η', 59-60. Μία ἐκκλησία τοῦ 14ου αἰῶνος στὴν Κρήτη, Ι', 39-40.
- Σ τ α ὐ ρ ο ς Μ α μ α λ ο ὗ κ ο ς. Ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Νικολάου κοντὰ στὰ Κιούρκα, Στ', 38-39. Πα-
ρατηρήσεις στὴ διαμόρφωσιν τῶν γωνιακῶν διαμερισμάτων τῶν δικονίων σταυροειδῶν ἐγγεγραμμένων
ναῶν τῆς Ἑλλάδος, Ζ', 47.
- Ε ὐ τ έ ρ π η Μ α ρ κ ῆ. Τὸ τέλος τῆς ἀρχαιότητος καὶ ἡ εἰσαγωγὴ τῶν νεκρῶν στὴν πόλιν. Ἡ περίπτω-
σις τῆς Θεσσαλονίκης, Ι', 41-42.
- Ε ὐ θ ὺ μ ι ο ς Μ α σ τ ρ ο κ ῶ σ τ α ς. Ὁ λατινικὸς καθεδρικός ναός τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέα Πατρῶν,
Η', 61-62. Ὁ ὁδὸς Σαλῶνου-Ζητουνοῦ, Θ', 50-51.
- Μ α ρ ί α Μ α υ ρ ο ε ἰ δ ῆ. Πρόσωπο-μάσκα σὲ βυζαντινὰ ἀρχιτεκτονικὰ γλυπτά, Στ', 40. Δύο θέματα
τῆς παλαιοχριστιανικῆς γλυπτικῆς τὸν 11ο αἰῶνα, Θ', 52-53. Συμβολισμὸς στὴν διακόσμηση παλαιο-
χριστιανικῶν θωρακίων, Ι', 43-44.
- Α. Μ έ ν τ ζ ο ς, Ε. Π ε λ ε κ α ν ῖ δ ο υ. Παρατηρήσεις γιὰ τὴν διαμόρφωσιν τοῦ συγκροτήματος τοῦ
Ὀκταγώνου φιλιππίων στὸ τέλος τῆς παλαιοχριστιανικῆς περιόδου, Ι', 45.
- Κ ω ν σ τ α ν τ ῖ ν α Μ έ ν τ ζ ο υ - Μ ε ῖ μ ά ρ η. Τὸ τέλος τῆς ἀρχαιότητος στὶς πόλεις καὶ τὴν
ὠναῖον ὅπως μαρτυρεῖται στὶς ἐπιτύμβιαι ἐπιγραφές, Ι', 46-48.
- Κ α λ υ ψ ῶ Μ ι λ ά ν ο υ. Παρατηρήσεις τῆς τεχνικῆς τῶν μεταβυζαντινῶν εἰκόνων με ἀσπρὴ τὴν συν-
τήρησιν τῆς Ὁδηγήτριας τοῦ Μουσείου Μπενάκη, Στ', 41-42.
- Δ ι ο ν υ σ ῖ α Η ι σ ῖ ο υ. Ἡ πολιτικὴ τῶν αὐτοκρατόρων γιὰ τὴς πόλεις. Μιά προσπάθεια ἐρμηνεί-
ας τῆς παρακμῆς τῶν πόλεων, Ι', 49.

- Ν τ ο ύ λ α Μ ο υ ρ ί κ η. Οί τοιχογραφίες τής Παντάνασσας του Μυστρά καί ή σχέση τους μέ τά κύρια ρεύματα στην ζωγραφική, Η', 11-13.
- Ά φ έ ν τ ρ α Μ ο υ τ ζ ά λ η. Ή μεσοβυζαντινή βασιλική τής Άγίας Ειρήνης στό Ριγανάκαμπο Πατρών, Η', 63-64. Ή πόλη τών Πατρών κατά τήν πρώιμη καί τή μέση βυζαντινή περίοδο, Ε', 54-55.
- Ν ί κ ο ς Μ ο υ τ σ ό π ο υ λ ο ς, Γ ι ώ ρ γ ο ς Δ η μ η τ ρ ο κ ά λ λ η ς. Ή ταύτιση τής Gethuria του Edrisi, Ζ', 48-49.
- Θ. Μ π α ζ α ί ο υ. Ή σκηνή τής Μεταμόρφωσης κατά τήν έκφραση του Ν. Μεσαρίτη, Ρητορικά στοιχεία καί πραγματικότητα, Η', 65-66.
- Χ α ρ ά λ α μ π ο ς Μ π α κ ι ρ τ ζ ή ς. Τό τέλος τής Άρχαιότητας στην Άνατολική Μακεδονία, Ι', 50
- Χ ρ υ σ ά ν θ η Μ π α λ τ ο γ ι ά ν ν η. Στοιχεΐα θλίψης στην εικόνογραφία του 15ου αιώνα, Η', 67-68. Ή Κοίμηση του Άνδρέου Ρίτζου του Λονδίνου καί ή έξάρτησή της από τήν Παλαιολόγεια ζωγραφική, Θ', 56-57.
- Μ α ν ό λ η ς Μ π ο ρ μ π ο υ δ ά κ η ς. Τοιχογραφίες στην Κρήτη κατά τόν 15ο αιώνα, Η', 14-15. Ή ζωγραφική τής Παναγίας, Άγίας Παρασκευής Άμαρίου, Ι', 51.
- Λ α σ κ α ρ ί ν α Μ π ο ύ ρ α. Άνθίβολα του Μουσείου Μπενάκη καί δύο εικόνες του Άγίου Δημητρίου μέ ύπογραφή Έμμανουήλ Τζάνε, Στ', 43-44. Νέο τρίπτυχο κρητικής σχολής του τέλους του 15ου αιώνα στό Μουσείο Μπενάκη, Η', 69-70.
- Χ α ρ ά λ α μ π ο ς Μ π ο ύ ρ α ς. Ή εκκλησία τής Θεοτόκου στό Κάστρο του Άργους, Στ', 45-46. Στι-
ρίξεις συνεπτυγμένων τρούλλων σέ μονόκλιτους ναούς, Ζ', 50-51. Περί τήν χρονολόγηση του καθολικού
τής Περιβλέπτου, στά Πολιτικά Εύβοίας, Ι', 52-53.
- Π α ύ λ ο ς Μ υ λ ω ν ά ς. Βυζαντινές λιτές καί Άρμενικά Gavit, Στ', 47-48. Παρατηρήσεις στή λιτή
τής Παναγίας του Όσίου Λουκά, Ζ', 52-54. Άθωνικά έδάπεδα ναών καί ή συμβολή τους στην χρονολόγη-
ση τών μνημείων, Η', 71-72. Τά καθολικά Προφήτη Ήλία Θεσσαλονίκης καί Κουτλουμουσίου Άγίου Ό-
ρους, Θ', 58-60. Δεσμικές φάσεις του συγκροτήματος του Όσίου Λουκά Φωκίδος, Ι', 54-56.
- Μ α ρ ί ν α Μ υ ρ ι α ν θ έ ω ς - Κ ο υ φ ο π ο ύ λ ο υ. Ό προμαχώνας στή Ν.Α. πλευρά του τείχους
τής Μονής Σινά, Ζ', 55-56.
- Γ ι ώ ρ γ ο ς Ν τ έ λ λ α ς. Τό μοναστήρι τής Μεταμόρφωσης του Σωτήρα στην Βράχα Εύρυτανίας, Θ',
61-62.
- Ν ι κ ό λ α ο ς Ο ί κ ο ν ο μ ί δ η ς. Βογομιλικά κατάλοιπα κοντά στην Θεσσαλονίκη, Η', 73-74.
- Μ ά ν τ ω Ο ί κ ο ν ο μ ί δ ο υ. Ό "θησαυρός" τής Σάμου, 1983, Ι', 57-58.
- Μ ά ν τ ω Ο ί κ ο ν ο μ ί δ ο υ, Γ ι ά ν ν η ς Τ ο υ ρ ά τ σ ο γ λ ο υ. Νομισματικοί "θησαυροί"
δου καί άρχων 7ου αί. από τόν Έλλαδικό χώρο, Ι', 59.
- Ά ν α σ τ α σ ί α Ο ί κ ο ν ό μ ο υ. Παλαιοχριστιανικά λυχνάρα από τήν Σπάρτη, Ζ', 57-58. Κεραμει-
κή του 12ου αιώνα από τό Άργος, Η', 75. Συμβολή στην τοπογραφία τής Άργολίδας στους μέσους
χρόνους, Θ', 63. Παλαιοχριστιανικό Άργος (5ος-7ος αί.), Ι', 60-61.
- Κ ώ σ τ α ς Ο ί κ ο ν ό μ ο υ. Ό Άγιος Άθανάσιος στό Βασιλικό Πωγωνίου, Στ', 49-50. Δύο άγνω-
στοι σταυροειδείς έγγεγραμμένοι ναός του Ήπειρου, Ζ', 59-60. Ό ναός του Σωτήρος στό Πικέρμι Άττικής, Η',
76-77. Ό σταυροειδής έγγεγραμμένος ναός του Άγίου Νικολάου στόν Έλαιώνα Σερρών, Θ', 64-65.
Ό σταυροειδής ναός τών Ταξιαρχών στή Βίτσα Ζαγορίου, Ι', 62-63.
- Κ ο β ε ρ τ Ο υ σ τ ε ρ η ο υ τ. Παρατηρήσεις στην τεχνική τής "κρυμμένης πλίνθου" κατά τήν Παλαιο-
λόγεια περίοδο, Ζ', 61-62.
- Θ ε ο χ ά ρ η ς Π α ζ α ρ ά ς. Ό μαρμάρινος διάκοσμος του παλαιού καθολικού τής Μονής Ξενοφώντος,
Ζ', 63-64.
- Ν α υ σ ι κ ά Π α ν σ ε λ ή ν ο υ. Κρητική εικόνα του 1636, έργο Ρεθυμνίου Ζωγράφου, Θ', 66-67.
- Δ η μ ή τ ρ ι ο ς Π α ν τ ε ρ μ α λ ή ς. Σεισμικές καταστροφές στό Δίον, Ι', 87.
- Έ λ έ ν η Π α π α β α σ ι λ ε ί ο υ. Τό τέλος τής παλαιοχριστιανικής περιόδου καί ή άρχή του Με-
σαίωνα στην πόλη τής Ρόδου. Άνωσκαφή στό Δεμυράι (εκκλησία του Άρχαγγέλου Μιχαήλ), Ι', 64-65.
- Ά θ α ν ά σ ι ο ς. Π α π α γ ε ω ρ γ ί ο υ. Τό τέλος τής Άρχαιότητας στην Κύπρο, Ι', 66-67.
- Ί ο υ λ ί α Π α π α γ ε ω ρ γ ί ο υ. Ή χρονολόγηση του ναού τών Ταξιαρχών στό Κάστρο Γερακίου, Ι',
68-69.

- Ἄθανάσιος Παπαγιάννης. Ἡ Ἀνάληψη τῶν Τσιπιανῶν τῆς Ἀρκαδίας, Θ', 69-70.
- Ἰωακείμ Παπάγγελος. Ἡ ἀρχαιολογική σημασία τοῦ τοπωνυμίου Ἰ.γραμάδα, Στ', 51. Ἡ σημασία τοῦ ὄρου "τέμπλου" κατὰ τοὺς 110-130 αἰῶνα, Ζ', 65-66. Τὸ μεσαιωνικὸ νεκροταφεῖο τῆς Ἰερισσοῦ, Η', 78-79. Εὐλίνα παλαιοχριστιανικὰ εἰστυλά ἐπὶ μαρμαρίνων κιγκλίδων, Θ', 68. Πρόταση ἀποκαταστάσεως τοῦ ἀρχικοῦ τέμπλου τῆς Ὁμορφοεκκλησιᾶς Καστοριάς, Ι', 70.
- Ἐτέλλα Παπαδάκη - Οεκλανῆ. Τὰ εἰκονογραφημένα χειρόγραφα τὴν ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων, Θ', 17-18.
- Ε. Παπαθεοφάνους - Τσοουρῆ. Οἱ τοιχογραφίες τοῦ σπηλαίου τῆς Ἀποκάλυψης στὴν Πάτιμο, Η', 80-81.
- Γίτοξ Παπαμαστοράκης. Εἰκονογραφημένες παρατηρήσεις στὸν ζωγραφικὸ διάκοσμο ναοῦ τῆς Κρήτης τῶν ἀρχῶν τοῦ 15ου αἰῶνα, Η', 82. Ἐνα εἰκαστικὸ ἐγκώμιο τοῦ Μιχαήλ Ἡ' Παλαιολόγου, Β', 71. Ἡ ἀσειραπτικὴ ἐπιγραψὴ τῆς Παναγίας Κοιμηλιίδουκας στὴν Καστοριά, Ι', 71-72.
- Ἐλένη Παπασταύρου. Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτη τῶν βυζαντινῶν ἐπιδράσεων στὴν ἐνετικὴ ζωγραφικὴ τοῦ 14ου αἰῶνα, Στ', 52. Μεταβυζαντινὲς εἰκόνες ἀπὸ τὴν Ἁγία Ἀναστασία Μάκρης Ἐβρου, Η', 83. Ὁ κίονας στό δῆμα τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, Θ', 72.
- Ἄφροδίτη Πασαλάη. Τὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς τοῦ Προφήτη Ἡλία στὸν Τύρναβο, Η', 84-85. Ὁ σταυρεπίστεγος ναὸς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸν Κλεινεβὸ Καλαμπάκας, Θ', 73-74. Ὁ ναὸς τῆς Μεταμορφώσεως στὴν Δολίχη Ἐλλάδωνος, Ι', 73-74.
- Διονύσιος Ποζιδόπουλος. Ὁ κοιμητηριακὸς ναὸς τοῦ Ἁγ. Ἰωάννη τοῦ Βαπτιστῆ στὴν ΚΩ, Στ', 53-55.
- Μιλτιάδης Πολυβίου. Ἀνέκδοτο συμφωνητικὸ σχετικὰ μὲ τὴν ἀγιογράφηση τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Ἐηροποτάμου, Στ', 56-57. Ἄλλα ἀρχαιολογικὰ στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὴν ἀγιογράφηση τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Ἐηροποτάμου, Ζ', 67-68.
- Γρηγόρης Πουλημένος. Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Μεγαλομάτη στὴ Ζάκυνθο, Ζ', 69-70. Τρεῖς φάσεις τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Φανεραμένης στὴν Σαλαμίνα, Η', 86.
- Ναταλία Πούλου - Παπαδημητρίου. Ἐνα παλαιοχριστιανικὸ κιονόκρανο ἀπὸ τὴ Σάμο, Στ', 58. Ἡ Σάμος κατὰ τὸν 6ο καὶ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 7ου αἰῶνα: ἡ προσφορά τοῦ ἀρχαιολογικοῦ ὕλικου, Ι', 75-76.
- Ν. Πούλου, Ἡ. Ἀθανασιάδης. Μιά πρώτη προσπάθεια ταξινομήσεως λυχνariῶν μὲ τὴν βοήθεια ηλεκτρονικοῦ ὑπολογιστῆ, Η', 87-88.
- Γεώργιος Α. Προκοπίου. Οἱ τοιχογραφίες τῆς Μονῆς τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων Ἐρμιόνης, Ζ', 71-72.
- Χαρδάλαμος Σιγάλας. Τὸ τέλος τῶν παραλίων οἰκισμῶν τῆς θήρας, Ι', 77.
- Ἀϊκατερίνη Συμπυράκη - Καρατάξη. Τοιχογραφία μὲ τὸ δράμα τοῦ Ἁγίου Εὐσταθίου ἐπὶ τὴν Κρήνη τοῦ Νομοῦ Τρικάλων, Ζ', 73.
- Σοφοκλῆς Σοφοκλέους. Ὁ ἱερέας ἐωμᾶς καὶ ὁ θεοφάνης, δύο κύπριοι ἀγιογράφοι τοῦ 17ου καὶ 18ου αἰῶνα στὴ Λεμεσό, Ζ', 74-75. Τὸ βυζαντινὸ Μουσεῖο Λεμεσοῦ, Η', 89-90.
- Στέργιος Στασινοπούλου. Ἡ ἀποκατάσταση τῆς ἐνθρόνου Παναγίας μὲ ἀγγέλους Νο 3051, τοῦ Μουσείου Μπενάκη, Στ', 59-60.
- Ἀγγελικὴ Σταυροπούλου - Μακρή. Ἡ σκηνὴ τῆς βρεσοκτονίας στὴ μεταβυζαντινὴ ζωγραφικὴ καὶ ἡ σχέση της μὲ τὴν τέχνη τῆς Ἰταλικῆς Ἀναγέννησης, Θ', 75.
- Ἰωάννα Στεριώτου. Μιά ἄγνωστη ἀπεικόνιση τῆς στρατοπέδευσης τῶν Βενετῶν, τοῦ 1666, Η', 91-92.
- Χριστίνα Στεφάνου - Καῖση. Ἐνα Τραπεζούντιο χειρόγραφο τοῦ 1346, Θ', 76-77.
- Χαρούλα Στεφάνου - Σιαῆαμπάνη. Βασιλικὴ τῆς Τούμπας στὴν Ἑσσαλονίκη, Ζ', 76-77.
- Ἰωάννα Στουφῆ - Πουλημένος. Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου στό νησί, στὴ Ζάκυνθο, Ζ', 78-79. Ὁ ναὸς τῆς Ἁγίας Θέκλας στίς Ἄνω Βολίμες τῆς Ζακύνθου, Ι', 78-79.
- Plamēn Tončev. Μερικὲς εἰκονογραφικὲς λεπτομέρειες στίς παραστάσεις ἰάσεως τοῦ παραλυτικοῦ, στὴν Κολυμβήθρα Βηθεσδᾶ, Ι', 80.

- Ἀ ν α σ τ α σ ί α Τ ο ύ ρ τ α. Οἱ ἡπειρωτῆς ζωγράφοι Ἀναστάσιος καὶ Ἀλέξιος καὶ τὸ ἔργο τους, Η', 93-94. Πρῶτες εἰδήσεις γιὰ τοιχογραφίες τοῦ 15ου αἰώνα στὸ Αἰγίνιο Πιερίας, Θ', 78. Οἱ τοιχογραφίες τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 16ου αἰώνα στὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου Αἰγινίου, Ι', 83.
- Δ η μ ῆ τ ρ ι ο ς Τ ρ ι α ν τ α φ υ λ λ ὄ π ο υ λ ο ς. Βυζαντινὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν, Ἀπὸ τὸν εὐσεβισμό στὸν αἰσθητισμὸ (ἡ μικρὸς ἀντιρρητικὸς ὑπὲρ τοῦ Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη), Ζ', 80-81. Πρῶτες μεταβυζαντινὲς κρητικὲς εἰκόνες τοῦ 15ου αἰώνα. Προβλήματα μεθοδολογίας καὶ ἐρμηνείας, Η', 95-96. Λόγος περὶ τῆς μεθόδου: θέματα τεχνοτροπίας, εἰκονογραφίας καὶ ὑσολογίας, Θ', 79-80. Χαλκίδα καὶ Εὐβοία ἀπὸ τὸν Προκόπιο (περὶ κτισμάτων) στὸν Κωνσταντῖνο Πορφυρογέννητο ("περὶ θεμάτων"): Μία πτυχή τοῦ "Σλαβικοῦ ζητήματος", Ι', 81-82.
- Ν ἰ κ η Τ σ ε λ ἔ ν τ η. Εἰκόνες καὶ ζωγράφοι τῆς Ἑλληνικῆς Ἀδελφότητος Βενετίας, Ἀρχαιακὲς πηγές. Μέθοδος προσέγγισης, Θ', 81.
- Ε ὑ θ ῦ μ ι ο ς Τ σ ι γ α ρ ἰ ὄ ς α ς. Ἡ μνημειακὴ ζωγραφικὴ στὴν Μακεδονία τὸν 15ο αἰώνα, Η', 16-20. Ἡ ζωγραφικὴ τοῦ ναοῦ τῆς Βεροίας κατὰ τὸ δεῦτερο μισό τοῦ 14ου αἰ., Θ', 82-84.
- Π α ν τ ε λ ῆ ς Φ ο υ ν τ ὶ δ ς. Βυζαντινὲς κλειδαριές στὴν εἰκονογραφία καὶ τὰ κείμενα, Στ', 61-62.
- Ε ὑ γ ε ν ἰ ἄ Χ α λ κ ἰ ἄ. Τράπεζες Μαρτύρων. Ἡ σημασία τοῦ ἔρου καὶ ἡ τύχη του στὴν ἑλληνικὴ βιβλιογραφία, Ζ', 82-83. Ἐργαστήριον παλαιохριστιανικῶν τραπέζων στὴν Ἀττικὴ, Ι', 84-85.
- Ν ἰ κ ο ς Χ α ρ κ ἰ ο λ ὰ κ η ς. Κατακόμβες Μήλου, Στ', 63-64.
- Φ α ἰ ὶ ὠ ν Χ α τ ζ η α ν τ ω ν ἰ ο υ. Περίβολος καὶ πύργοι σὲ χαράγματα στὰ μολυβδόφυλλα κάλυψης τοῦ νάρθηκα τοῦ καθολικοῦ Μονῆς Βατοπεδίου, Στ', 65-66. Νέα στοιχεῖα ἀπὸ τὴν ἐρευνα στὴν ἀνωδομή τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Βατοπεδίου, Ζ', 84-85. Νεώτερα στοιχεῖα ἀπὸ τὸν νάρθηκα τοῦ καθολικοῦ τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Βατοπεδίου, Ι', 86.
- Ν. Χ α τ ζ η ὶ ὰ κ η, Δ. Δ ι α λ ἔ τ η ς, Μ. Μ ε ἰ ῖ μ ὰ ρ η ς. Πρόγραμμα γιὰ τὴν κατασκευὴ καὶ τὴν διαχείριση μιᾶς βάσης δεδομένων γιὰ τίς εἰκόνες τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου, Ζ', 86-87.
- Θ ε α ν ὶ Χ α τ ζ η ὶ ὰ κ η. Ἡ τέχνη τῶν κρητικῶν εἰκόνων κατὰ τὸν 15ο αἰώνα, Η', 21-22.
- Ch r i s t o p h e r W a l t e r. Ἡ εἰκονογραφία τοῦ προῦ, Ἀββακοῦμ στὸ ἀριστοκρατικὸ ψαλτήρι κωδ. 15 τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης Ἀθηνῶν, Η', 97-98. St. John the Baptist "kerhalophorts", a new iconographical theme of the Palaeologan period, Θ', 85-86.

